

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

Issue 2(72)

**Warsaw
2025**

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS

ISSUE 2(72)

February 2025

Collection of Scientific Works

WARSAW, POLAND
Wydawnictwo Naukowe "iScience"
26-27 February 2025

ISBN 978-83-949403-3-1

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS: a collection scientific works of the International scientific conference (26-27 February, 2025) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2025 - 97 p.

Editorial board:

Bakhtiyor Amonov, Doctor of Political Sciences, Professor of the National University of Uzbekistan

Baxitjan Uzakbaevich Aytjanov, Doctor of Agricultural Sciences, Senior Scientific Researcher

Bugajewski K. A., doktor nauk medycznych, profesor nadzwyczajny Czarnomorski Państwowy Uniwersytet imienia Piotra Mohyla

Yesbosi'n Polatovich Sadi'kov, Doctor of Philosophy (Ph.D), Nukus branch Tashkent state agrarian university

Tahirjon Z. Sultanov, Doctor of Technical Sciences, docent

Shavkat J. Imomov, Doctor of Technical Sciences, professor

Nazmiya Muslihiddinova Mukhitdinova, Doctor of Philology, Samarkand State University, Uzbekistan

Sayipzhan Bakizhanovich Tilabaev, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Marina Berdina, PhD

Hurshida Ustadjalilova, PhD

Dilnoza Kamalova, PhD (arch) Associate Professor, Samarkand State Institute of Architecture and Civil Engineering

Juraeva Sarvinov Boboqulovna, Associate Professor of Philological Science, head of chair of culturology of Khujand State University named after academician B. Gafurov (Tajikistan)

Oleh Vodiani, PhD

Languages of publication: українська, русский, english, polski, беларуская, казакша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերէն

The compilation consists of scientific researches of scientists, post-graduate students and students who participated International Scientific Conference "MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS". Which took place in Warsaw on 26-27 February, 2025.

Conference proceedings are recommended for scientists and teachers in higher education establishments. They can be used in education, including the process of post - graduate teaching, preparation for obtain bachelors' and masters' degrees.

The review of all articles was accomplished by experts, materials are according to authors copyright. The authors are responsible for content, researches results and errors.

ISBN 978-83-949403-3-1

© Sp. z o. o. "iScience", 2025

© Authors, 2025

TABLE OF CONTENTS

SECTION: ECOLOGY

Nepsha Oleksandr V., Epifantsev Denys E., Koval Dmytro O., Vinnichenko Olena M., Menshalnikov Ivan O. (Zaporizhzhia, Ukraine) GLOBAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF MANKIND AND WAYS TO SOLVE THEM	5
--	---

SECTION: MEDICAL SCIENCE

Бугаевский Константин Анатольевич (Новая Каховка, Украина) ГЕНЕТИКА И РЯД ИЗВЕСТНЫХ УЧЁНЫХ-ГЕНЕТИКОВ В ОТРАЖЕНИИ НУМИЗМАТИКИ, ФАЛЕРИСТИКИ И БОНИСТИКИ НА ПАМЯТНЫХ МЕДАЛЯХ, МОНЕТАХ И ТЕМАТИЧЕСКИХ ЗНАЧКАХ, БАНКНОТАХ	7
--	---

SECTION: PEDAGOGY

Kabylbekova Z.B., Aldiev A.A. (Astana, Kazakhstan) REQUIREMENTS FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF A FUTURE TEACHER	18
Nepsha Oleksandr V., Hryshko Svitlana V., Prokhorova Larysa A., Levada Olga M., Zavyalova Tetiana V. (Zaporizhzhia, Ukraine) FORMATION OF PUPILS' ENVIRONMENTAL COMPETENCE IN TEACHING GEOGRAPHY IN THE NEW UKRAINIAN SCHOOL	22
Protchenko Andrii A., Tsybulska Viktoriya V., Nepsha Oleksandr V., Sukhanova Hanna P., Protchenko Hanna O. (Zaporizhzhia, Ukraine), Sopotnytska Olena V. (Ternopil, Ukraine) TASKS OF PHYSICAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL PUPILS IN THE CONDITIONS OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL	24
Егизарян Ануш Карапетовна (Ереван, Армения) ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА	26
Ельшибеков Сабыржан Халмаханович (Балқаш, Қазақстан), Смакова Тогжан Сагидуллаевна, Ельшибекова Назерке Халмахановна, Абдуова Назия Мухаммедгалиевна (Қарағанды, Қазақстан) БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫ	32
Таганова А.М., Орынбасарова Б.Б. (Ақтөбе, Қазақстан) ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН СЕНСОРЛЫҚ ДАМУЫШЫ ОЙЫНДАР	37
Smagulova Dina Saparovna (Aktay, Kazakhstan) ACCOMPLISHMENTS OF YESSENOV UNIVERSITY	42

SECTION: TECHNICAL SCIENCE. TRANSPORT

Мищенко Владимир Иванович (Караганда, Казахстан) ВОЗОБНОВЛЯЕМЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ В СИСТЕМАХ ТЕПЛОСНАБЖЕНИЯ	44
--	----

SECTION: PHYSICAL CULTURE

Дайрабаев Серик Ергалиевич, Кондратенко Светлана Анатольевна, Арзиев Шохрат Авакриевич, Нокишев Мурат Бидахметович (Алматы, Казахстан)	
ВЛИЯНИЕ КООРДИНАЦИОННЫХ УПРАЖНЕНИЙ НА УМСТВЕННУЮ РАБОТОСПОСОБНОСТЬ.....	47
Дайрабаев Серик Ергалиевич, Сарсекеев Габит Махметович, Куанышев Аскал Серикович, Нокишев Мурат Бидахметович (Алматы, Казахстан)	
ФИЗИОЛОГИЯ, БИОХИМИЯ И ВОСПИТАНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ФУТБОЛИСТОВ.....	51
Қоспағарова Жадыра Сагиевқызы, Туякбаева Меруерт Шекеевна, Арқабаева Сәуле Қайралаевна, Манапов Ядикар Ялкунжанович (Алматы, Қазақстан)	
ФИЗИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ ҚАЛЫПТАСТЫРУ РЕТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ.....	55
Қоспағарова Жадыра Сагиевқызы, Туякбаева Меруерт Шекеевна, Арқабаева Сәуле Қайралаевна, Кузнецов Олег Павлович (Алматы, Қазақстан)	
ТАЕКВОНДОДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚТАР.....	59

SECTION: PHILOLOGY AND LINGUISTICS

Алтынбекова Жазира Мухтаровна (Караганда, Казахстан)	
РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АНАЛИЗА ТЕКСТОВ РАЗЛИЧНЫХ ЖАНРОВ ЧЕРЕЗ КЕЙС-МЕТОД.....	65
Кузьменко Наталя Вікторівна (Кам'янське, Україна)	
ФОРМУВАННЯ МЕТАФОРИЧНОГО УЯВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДІЛОВОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ	69
Такиров С.У., Оралжан А. (Қарағанды, Қазақстан)	
МҰСТАҚЫМ МАЛДЫБАЕВ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ОҚУ-АҒАРТУ МӘСЕЛЕСІ.....	74

SECTION: PHILOSOPHY

Тойматаев Д.Б. (Костанай, Казахстан)	
НРАВСТВЕННОЕ САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ.....	80

SECTION: CHEMISTRY

Утжанова Шынар Кенесбаевна (Алматы, Қазақстан)	
ФОСФОРЛЫ ТЫҢАЙТҚЫШТАР ӨНДІРІСІНІҢ ҚАЛДЫҚТАРЫН КӘДГЕ ЖАРАТУ.....	87

SECTION: SCIENCE OF LAW

Гапотій Віктор Дмитрович, Ігольников Олег Євгенович (Запоріжжя, Україна)	
ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОРОЗУМІННЯ ТА ШЛЯХИ ЮРИДИЧНОГО ПІЗНАННЯ	93

SECTION: ECOLOGY

UDC 338.45:621

Nepsha Oleksandr V., Epifantsev Denys E., Koval Dmytro O.,
Vinnichenko Olena M., Menshalnikov Ivan O.
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Zaporizhzhia, Ukraine)

GLOBAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF MANKIND AND WAYS TO SOLVE THEM

Abstract. *The article discusses the main environmental problems of modern humanity, including climate change, air and water pollution, deforestation, and waste accumulation. The causes and consequences of these problems for the environment and human health are analysed. Particular attention is paid to possible solutions, including reducing greenhouse gas emissions, using renewable energy sources, cleaning water resources, preserving forests and implementing a waste recycling system. The author emphasises the importance of environmental awareness of each person in preserving nature for future generations.*

Key words: *environmental issues, climate change, environmental pollution, conservation of natural resources, waste recycling, environmental awareness, sustainable development, nature protection.*

Modern humanity is facing global environmental challenges that threaten not only the natural environment but also the very existence of civilisation. Rapid technological progress, urbanisation, industrialisation and population growth have led to significant depletion of natural resources, environmental pollution and climate change. Awareness of the scale of the environmental crisis requires immediate measures to overcome it and implement effective conservation strategies [1].

The main environmental problems of the modern world are as follows

1. Climate change. Global warming, caused by excessive greenhouse gas emissions (CO_2 , CH_4 , N_2O), leads to an increase in the average temperature on the planet. The consequences of this phenomenon include melting glaciers, rising sea levels, and abnormal weather events (droughts, floods, hurricanes) that threaten agriculture and human livelihoods.
2. Air pollution. Industrial emissions, vehicle exhaust gases and the burning of fossil fuels cause smog, acid rain and ozone depletion. Air pollution causes serious respiratory and cardiovascular problems in humans.
3. Water pollution. The discharge of industrial and domestic waste into rivers, lakes and oceans leads to the death of aquatic life, the spread of infectious diseases and a shortage of clean drinking water.

4. Deforestation. Massive deforestation reduces the area of the planet's «green lungs», which negatively affects the level of oxygen in the atmosphere, causes soil erosion and loss of biodiversity.

5. Waste accumulation. The problem of household and industrial waste, in particular plastic pollution, is one of the most acute. Plastic, which takes hundreds of years to decompose, accumulates in the oceans, creating so-called 'garbage islands'.

Ways to solve environmental problems:

1. Reducing greenhouse gas emissions:

- transition to renewable energy sources (solar, wind, hydropower);
- use of environmentally friendly transport (electric vehicles, public transport, bicycles);
- introduction of energy efficient technologies in industry.

2. Air purification:

- creation of environmentally friendly zones and green spaces in cities;
- control of industrial emissions;
- use of filters and purification systems in production facilities.

3. Rational use of water resources:

- construction of modern water treatment facilities;
- limiting the use of chemical fertilisers and plant protection products;
- use of water reuse technologies.

4. Conservation of forests and biodiversity:

- implementation of reforestation programmes;
- protection of protected areas;
- reducing the use of paper and wood.

5. Reducing the amount of waste:

- recycling and waste sorting;
- use of biodegradable materials;
- promotion of the Zero Waste concept.

Environmental problems are one of the main challenges facing modern humanity, and their solution requires a comprehensive approach. The use of environmentally friendly technologies, rational use of natural resources, and the active participation of each individual in environmental protection can help improve the global environmental situation. The future of the planet depends on the environmental awareness of each of us, so it is important to change our attitude to nature today.

REFERENCES:

1. Савельєва А. О. Глобальні проблеми людства та шляхи їх вирішення. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/4249-15201-1-PB.pdf>.

SECTION: MEDICAL SCIENCE

УДК 617.3

Бугаевский Константин Анатольевич
кандидат медицинских наук, доцент на пенсии
(Новая Каховка, Украина)

ГЕНЕТИКА И РЯД ИЗВЕСТНЫХ УЧЁНЫХ-ГЕНЕТИКОВ В ОТРАЖЕНИИ НУМИЗМАТИКИ, ФАЛЕРИСТИКИ И БОНИСТИКИ НА ПАМЯТНЫХ МЕДАЛЯХ, МОНЕТАХ И ТЕМАТИЧЕСКИХ ЗНАЧКАХ, БАНКНОТАХ

Аннотация. В данной исследовательской статье, её автором, представлены полученные результаты и анализ, проведённого им исследования, тематически касающиеся изучения вопроса, представленности и объёма, коллекционных нумизматических материалов (памятных, настольных медалей, монет и жетонов), тематически посвящённых генетике, как одной из ведущих, медико-биологических наук, и известных учёных-генетиков, в таком популярном средстве коллекционирования, как нумизматика – на памятных медалях, жетонах и монетах. Всего, в данной исследовательской работе, её автором представлено 63 скриншот-копий, тематических материалов: из них – 39 нумизматических; 22 фалеристических и 2 памятные, тематические банкноты.

Ключевые слова: генетика, учёные-генетики, нумизматика, commemorative medals, памятные монеты, жетоны, фалеристика, тематические значки, нагрудные знаки, скриншот-копии.

Bugaevsky K.A.
retired Associate Professor
(New Kakhovka, Ukraine)

GENETICS AND A NUMBER OF FAMOUS GENETICISTS IN THE REFLECTION OF NUMISMATICS, PHALERISTICISM AND BONISTICS ON COMMEMORATIVE MEDALS, COINS AND THEMATIC BADGES, BANKNOTES

Annotation. In this research article, its author presents the obtained results and analysis of the research conducted by him, thematically related to the study of the issue, representation and volume of collectible numismatic materials (commemorative, table medals, coins and tokens), thematically dedicated to genetics, as one of the leading, medical and biological sciences, and famous scientists-geneticists, in such a popular means of collecting as numismatics - on commemorative medals, tokens and coins. In total, in this research work, its

author presents 63 screenshot copies of thematic materials: of which - 39 numismatic; 22 - faleristic and 2 commemorative, thematic banknotes.

Keywords: *genetics, geneticists, numismatics, commemorative medals, commemorative coins, tokens, phaleristics, thematic badges, chest badges, screenshot copies.*

Цель статьи

Целью проведённого исследования, и написания, по полученным его результатам, является стремление автора, представить объём представленности, генетики, как медико-биологической науки, и её героях – учёных исследователей, таком популярном средстве коллекционирования, как нумизматика – на тематических памятных медалях, монетах и жетонах.

Гипотеза статьи

В период подготовки, к проведению своего нового исследования, её автором была выдвинута рабочая гипотеза, суть которой заключается в следующем: существует значительно большое количество, самых разнообразных средств коллекционирования, таких, в частности, как: фалеристика (нагрудные и наградные знаки, памятные медали и ордена, тематические значки), нумизматика (памятные, тематические, настольные медали, монеты, жетоны), бонистика (бумажные, памятные, тематические банкноты, посвящённые науке – генетике и ряду известных, мировых учёных-генетиков и их достижениям.

Введение

В данной исследовательской статье, её автором, представлены, ряд учёных-генетиков, начиная с открытий, совершённых отцом современной генетики, Иоганном Грегором Менделем, так и ряда зарубежных учёных-генетиков, и советским-учёным генетиком – Николаем Ивановичем Вавиловым, отражённые, в самых разнообразных средствах коллекционирования, с акцентом на нумизматические, фалеристические материалы и средства бонистики. Эта специфика обусловлена тем, что автором, ранее, в прошлые годы, было уже написан ряд исследовательских статей, с акцентом на представление широкого спектра, разнообразных филателистических материалов, касающихся, непосредственно генетики, и ряду её героев.

Метод и материалы исследования

При проведении своего нового, научно-поискового исследования, с последующим написании, по полученным в нём результатам, и проведении его анализа, автор, активно использовал, такие методы, как – литературно-критический анализ, имеющихся исследовательских работ (статьи, монографии, эссе и пр.), как отечественных, так и зарубежных авторов-исследователей, по изучаемому им вопросу. Для этого, в интернете, был проведён анализ, имеющихся сайтов и интернет страниц, непосредственно касающиеся генетики и всех её аспектов, касающихся этой науки, истории и героев, в первую очередь, в отражении самых разнообразных средств коллекционирования. Полученные, в результате проведенной поисково-исследовательской работы, как текстовые, так и иллюстративные материалы, были систематизированы, сгруппированы, изучены, со строго обязательным указанием мест их заимствования в интернете, с целью соблюдения авторских прав их обладателей. Затем, все полученные иллюстративные

материалы, были преобразованы автором данной статьи, в черно-белые и/или цветные, скриншот-копии, распределённые по соответствующим местам в тексте статьи, и сопровождаются краткими, сопроводительными комментариями.

Основная часть статьи

Представлять найденные коллекционные материалы, тематически посвящённые генетике, её истории, а также героям мировой генетики и их открытиям в мире науки, хотелось бы начать с такого средства коллекционирования, как нумизматика, включая памятные, настольные медали, памятные монеты и жетоны, посвящённые этой важной, медико-биологической науке и ряду её героев. Существует ряд коллекционных нумизматических материалов (памятные, настольные медали, монеты и жетоны), посвящённых известному в СССР и за его пределами, учёному и практику, биологу, селекционеру, генетику, родоначальнику и пионеру, пропагандисту этой науки в СССР – Николаю Ивановичу Вавилову [1]. Ряд из найденных в интернете, коллекционных материалов, посвящённых Н.И. Вавилову, представлены, на рисунке 1 [1-11]. На аверсах (лицевой части, всех представленных нумизматических материалов, присутствуют, лицевые портреты академика Н.И. Вавилова (смотрящие прямо, вправо и влево). Реверсы этих памятных настольных медалей и жетона, несут различные, тематические изображения, и информацию, связанные с самим учёным, и ряд текстовой информации, называемой «легендой» выпуска, этого нумизматического экземпляра.

Рисунок 1. Нумизматическая подборка (памятные настольные медали и жетон), посвящённые памяти академика Н.И. Вавилова

На тематическом рисунке 2, представлена небольшая, фалеристическая подборка, тематических, памятных значков (периода СССР), посвящённых памяти, академика, Николая Ивановича Вавилова [2-11]. Это и памятный значок, посвящённый 100-летию юбилею учёного (1887-1987); проходившему, в 1987 году, в Москве (СССР), V-съезду Всесоюзного общества генетиков и селекционеров (ВОГиС), имени Н.И. Вавилова; круглый значок, с портретом Н.И. Вавилова и подписью внизу «ВАСХНИЛ» – Всесоюзная Академия сельскохозяйственных наук имени Ленина, а также памятный значок «Українського товариства генетиків і селекціонерів імені Миколи Івановича Вавилова», с изображение двух колосков злаковых культур и двойной спирали молекулы ДНК, а также, памятный значок, посвящённый 100-летию юбилею (1894-1984), Всероссийского Института растениеводства, имени Николая Ивановича Вавилова, памятные знаки Саратовского сельскохозяйственного института имени Н.И. Вавилова и ромб об окончании Саратовского государственного аграрного университета имени Н.И. Вавилова, варианты наградных медалей/звнков им. Вавилова Н.И. [2-22, 36, 37].

Рисунок 2. Фалеристическая подборка, посвящённая памяти Николая Ивановича Вавилова

На следующем, тематическом рисунке 3, представлена большая нумизматическая подборка, 31 экзemplяров скриншот-копий, памятных настольных медалей и памятных монет (в большинстве своём двусторонних – в аверс и в реверс), разных стран мира, выпущенных из разных металлов, в разные годы, и приурочены к различным юбилейным событиям в биографии Иоганна Грегора Менделя [23-32].

Рисунок 3. Нумизматическая подборка памятных медалей и монет, посвящённых памяти Иоганна Грегора Менделя

На следующем, тематическом рисунке 3, в аверс и в реверс, представлены 2 красочные банкноты Чехии/Моравии, номиналом в 200 чешских крон, и 200 памятных евро, с изображением портрета Иоганна Грегора Менделя на их лицевой части, гороха, как объекта его исследований, двойной спирали ДНК (на верхней и нижней купюре), а также схематической записи формул законов наследственности Менделя. На реверсе верхней купюры изображён ряд памятных мест Европы (Эйфелева башня, развалины Колизея и соборов), и надпись на английском языке «MEMO EURO WORLD», как внизу аверса, так и реверса. На реверсе второй (нижней) купюры, изображено здание аббатства, где И.Г. Мендель, проводил свои всемирно знаменитые исследования [30-34].

Рисунок 4. Памятные банкноты, посвящённые Иоганну Грегору Менделю

Далее, на тематическом рисунке 5, представлена небольшая фалеристическая подборка, тематических значков, посвящённых памяти Иоганна Грегора Менделя, с его изображением на лицевой части [35].

Рисунок 5. Фалеристическая подборка памятных значков, посвящённая памяти Иоганна Грегора Менделя

На этом закончена, ещё одна, исследовательская статья, тематически посвящённая генетике и ряду её героев, в отражении таких средств коллекционирования, как нумизматика (на памятных медалях и монетах), в фалеристике (на тематических, памятных значках и нагрудных знаках, и в бонистике – на памятных банкнотах/купюрах.

Выводы: 1. В данной исследовательской статье, её автору, в достаточно полном объёме, удалось представить большую тематическую подборку, состоящую из таких коллекционных материалов, как нумизматика, фалеристика и бонистика, посвящённую генетике и ряду, всемирно известных учёных-генетиков.

2. Использование, в качестве, дополнительного, иллюстративного материала, к текстовой части этой статьи, большого количества скриншот-копий (как цветных, так и черно-белых), значительно дополнило и украсило, эту исследовательскую, авторскую статью.

3. Автору удалось полностью подтвердить, выдвинутую им гипотезу, проводимого им исследования, в полном объёме.

4. Всего, в данной тематической авторской, исследовательской статье, представлено 63 скриншот-копий, разнообразных коллекционных материалов, посвящённых генетике и ряду известных учёных-генетиков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Russia. Token "Standard. Great people of Russia. Vavilov N.I." 2010 - December 5, 2017
2. Table medal "100 years since the birth of N.I. Vavilov"
3. Table medal "100 years of the All-Russian Institute of Plant Growing named after N.I. Vavilov"
4. Table medal. 100 years since the birth of Vavilov. LMD No. 1726 Table medal. 100 years since the birth of N.I. Vavilov. 1987 LMD.
5. Table medal "100th anniversary of the birth of Academician N. I. Vavilov", yellow metal
6. Gold medal named after N. I. Vavilov - Wikipedia
7. Medal Academician Vavilov Science Scientist Genetics Botany Nature Biology Geography Science NM-a35
8. Table medal 100th anniversary of the birth of N. I. Vavilov. 1987. Bronze. Diameter 60 mm. Condition.
9. Medal 125th anniversary of the birth of Academician Nikolai Ivanovich Vavilov RAS 2012
10. Table medal. 100th anniversary of the birth of Vavilov. LMD No. 1726
11. Table medal. 100th anniversary of the birth of N. I. Vavilov. 1987 LMD.
12. Table medal "100 years since the birth of academician N. I. Vavilov", yellow metal
13. Hiding in Plain Sight: A Sculpture of Nikolai... | The Linnean Society
14. 100 years since the birth of academician Nikolai Vavilov, Other Commemorative Medals - USSR
15. Medallion commemorating Vavilov's expeditions and missions for... | Download Scientific Diagram
16. 5th Congress of the VOGIS named after N. I. Vavilov, Moscow - 87, heavy metal.
17. Ukrainian Society of Geneticists and Breeders named after N. I. Vavilov
18. Badge 100 years of the VIR INSTITUTE OF PLANT GROWING named after N. I. Vavilov.
19. 100 years of VIR - ALL-RUSSIAN INSTITUTE OF PLANT GROWING named after N.I. VAVILOV
20. Badge Icon Saratov Vavilov
21. Rhombus SSAU named after Vavilov / Saratov State Agrarian University" on
22. Gregor Mendel centennial medal, front:: CSHL DNA Learning Center
23. Ag-Medaille o.J. Serie "Große Österreicher" - Gregor M MA-Shops
24. Johann Gregor MENDEL. Gold plated Silver MEDAL. Choice! | #141081843 WorthPoint
25. Moravia - GREGOR MENDEL Centennial 1984 Museum medal - trees | #494382078 WorthPoint
26. Spain-PLATA PURA 999. Medalla. Gregor Mendel. Acuña eBay
27. Gregor Mendel Denkmal in Brunn - Münzen und Medaill Dorotheum
28. Medaille Silber 835 Deutscher Kanarienzüchter Bund - wie alt - Numismatikforum Numismatikforum

29. Mendel Medal' presented to H B Bradley - MAAS Collect MAAS Collection - Museum of Applied Arts and Sciences
30. Gastbeitrag: Gregor Johann Mendel – Vater der Genetik – Kulturstiftung
31. American Numismatic Society: Gold Medal, New York City, NY. 2010.13.1
32. The commemorative banknote... - Moravské zemské muzeum | Facebook
33. Europe 200 Memo Euro 2022 Moravian Land Museum - J.G.Mendel | Katz Auction
34. Brno celebrates bicentenary of Mendel's birth in grand style | Radio Prague International
35. "Gregor Johann Mendel German-Czech biologist" Pin for Sale by NTGUILTY
36. Символика и награды — Отделение «Методология и моделирование безопасного образа жизни».
37. Медали академика Н.И. Вавилова” – за особые заслуги – Всероссийский институт

SECTION: PEDAGOGY

UDC 37.034

Kabyrbekova Z.B., Aldiev A.A.
University of Reding, United Kingdom
scholarship holder of the International Program "Bolashak"
(Astana, Kazakhstan)

REQUIREMENTS FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF A FUTURE TEACHER

Abstract. *Professional training of a teacher occupies a significant place in the process of a future specialist in the field of education in higher school. This article is devoted to the problem of the formation of professional competencies of a future teacher. In search of ways to improve the quality of teacher training, several directions have been identified. The article analyzes the published materials on the problem of modernization of higher professional education. In particular, it is emphasized that competence and competence in various aspects of the professional qualities of a future teacher should be considered as the main units of updating the content of education.*

Keywords: *teaching profession, professional competence, professional qualification, pedagogical skill, pedagogical situation.*

Кабылбекова З.Б., Алдиев А.А.
Университет Рединга, Великобритания,
стипендиат Международной программы «Болашақ»
(Астана, Казахстан)

ТРЕБОВАНИЯ К ФОРМИРОВАНИЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА

Аннотация. *Профессиональная подготовка педагога занимает значимое место в процессе будущего специалиста в сфере образования в условиях высшей школы. Данная статья посвящена проблеме формирования профессиональных компетенций будущего учителя. В поисках путей повышения качества подготовки педагогических кадров определилось несколько направлений. В статье анализируются опубликованные материалы по проблеме модернизации высшего профессионального образования. В частности, подчеркивается, что в качестве основных единиц обновления содержания образования необходимо рассматривать компетентность и компетенцию в различных аспектах профессиональных качеств будущего учителя.*

Ключевые слова: педагогическая профессия, профессиональная компетенция, профессиональная квалификация, педагогическое мастерство, педагогическая ситуация.

In the concept of higher pedagogical education in the Republic of Kazakhstan, a teacher of a new type is spiritually mature, a person with high creativity, self-criticism, professional skills, pedagogical talents, and a penitence for innovation: "The ideal of a teacher is a person who clearly understands the value of education, has a high culture, is a master of his subjects, has a deep knowledge of pedagogy and psychology, can use personally oriented pedagogical methods, he should develop himself as a person and have a great need for spiritual growth" [1].

The professional competence of the teacher is the professional specialization, the unity of theoretical and practical training in the execution of professional actions. For a teacher's professional competence, he must master psychological, pedagogical and special knowledge, and he should be able to apply his knowledge in certain situations. Professional competence determines how skillful a teacher is in his work. Currently, the theoretical and practical aspects of the formation of professional competence are the object of research by many scientists.

Methodological and theoretical aspects of the formation of professional competence J. Raven, Kholodnaya M.A., E.F. Seer, Markova A.K., Petrov Yu.N., Kunanbayeva S.S., Ospanov K.S., Kozybay A.K., Baimukhanova B.B., Degtyarev V.A., Aminov N.A., Bogolubov L.N. (social competence), Bussygina A.L., Bicheva I.B., Belkin A.S., Gushchina O.M., Kulibayeva D.N., Karapetova M.N. pedagogical competence), Vitkovskaya N.G., Aksyanova I.M., Lukin V.V., Umanova G.A., Chalikova A.T. (information competence), Shenderey P.E. in the works of scientists Nurgaliyeva G.K., Kertayeva G.M., D.M.Dzhusubaliyeva, Balabekova M.Zh., Kerimova L.K., Bobrikova V.N., etc., the specifics of its formation are provided. In addition, special attention was paid to the issues of formation of competence in certain disciplines by B. Baimukhanov, Shakilikova S.E., Kudaikulov A.A., Abylkassymova A.E., Taubaeva Sh.T., Karaev Zh.A.

Analyzing the opinions and concepts of scientists who studied the issue of professional competence, in the current educational environment, the competence of the teacher can be characterized in the following complex: - a significant aspect, an acute understanding, understanding and understanding of the material, in this case, the theoretical basis for teaching, acute problems; - problematic practical aspect: it describes the ways, the norms of duty and the accumulation of tasks before the teacher in this case; - communication aspect: it ensures the participation and interaction of the teacher in the learning process [2].

Social competence is the ability to engage in joint professional activities (collectively, in groups), service, the ability to apply the approaches to professional relations adopted in the management profession. That is, the teacher should change his tactics when interacting with students, depending on the age, personality, spiritual growth and overall development of the child. Students should pay attention to the ability to do group or collective work, including communication skills, the development of the individual. The competence of education is the interest in mastering professional knowledge, skills and skills in the educational service, the ability to apply the basics of pedagogical and social psychology, the desire to develop

subjectiveness and creativity in educational activities. The professional competence of a teacher is the ability to perform a professional activity.

The concept of "professional competence of the teacher" represents the personal opportunities of the teacher, which contribute to the independent and effective solution of pedagogical situations. To do this, the teacher should master pedagogical theories and apply them in practice. The concept of 12-year education of the Republic of Kazakhstan defines that the main goal is to create professional and personal competence of teachers, in this regard, it is obligatory for the teacher to master a number of competencies. In particular, they are: Special competence - the ability to project their professional development. Social competence is the ability to engage in professional activities. Educational competence is the ability to apply the basics of pedagogical and social psychology. Thus, our competence can be understood as the ability of the modern teaching community to change itself. It is clear that the fundamental changes in the education policy should be started with the tasks given in the daily reading process. The students require the ability of the teaching community to teach not only knowledge, but also life. Thus, our future teachers are not left behind by this information society: an operative thinker; prompt decision-making; special organizational ability; it is a requirement of the modern world that the real direction is the router [3].

Therefore, the formation of competence is the expected results in the formation of a focus on search by training prospective teachers to develop their creative abilities, to reach a high level of intellectual activity, to understand the new, to perceive a lack of knowledge. This, in turn, requires the current teachers to form an individual who has developed certain competencies in the education, education and upbringing of students. Among such competences can be attributed to: directional competence; cultural and cognitive competence; educational competence; communication competence; information and technological competence; social and labor competence; competence of personal self-development. In the provision of these competencies to a person, it is required to be thorough in the competence of the teaching staff in special social education. If the teacher is able to provide a system of tasks that he can use in life by giving a clear transfer to his professional work, with the correct organization of his own professional growth project, the student will have the opportunity to develop competence. In short, the system of knowledge aimed at a person is based on the comprehensive development of a person in accordance with the standard of education, and it depends on the competence of the teacher to provide the acquired knowledge to the extent that he can apply it in certain situations of life.

It is clear that the requirements for teachers are also unique in the current social and economic situation, which are marked by rapid changes, and they depend on the following factors: - the use of different types and methods of teaching; - development of group work skills; - training in actions; - analysis of specific pedagogical situations.

In addition to being a specialist in his work, the modern teacher needs to see the child well, respect the child's views and opinions, and be able to listen. Any teacher should always work on the basis of the "Law on the Rights of the Child" and the Convention. Respect for the rights of children is important for raising the legal consciousness of the child, in the provision of legal education. In the case of Kazakhstan, which aims to create a legal state, early formation

of the legal understanding of the child will guarantee the future order lying of the society, educated citizens.

Both psychologists and teachers point out that human self-development with spiritual intellectual and professional creativity is different at every stage of life. For example, great teachers A. Disterweg, K. Ushinsky, A. Makarenko, V. Sukhomlinsky, etc. have made a great contribution to the development of pedagogical skills, considering teacher's work as the art of human science, soul, spirituality. From this point of view, pedagogical skills are a system of personal qualities, knowledge and knowledge of a teacher, which raises professional activity to the highest level.

Having studied this issue, A. Markova identified the following psychological criteria for the teacher's professional development. Objective criteria: how much a teacher contributes to the social experience in his specialty. High labor productivity, skills to solve various problems creatively. Subjective criteria: a person's profession depends on his nature. These criteria in his work include professional and pedagogical orientation, an understanding of the importance and value of the profession, a positive attitude towards himself as a specialist. Effective criteria: improving the psychological function of the child as a result of training and the ability to use the knowledge gained in solving life problems. Creative criteria are that a teacher can go beyond the boundaries of his profession, thereby changing his or her experience and work. For a creative teacher, it is important to be creatively oriented, to be able to present their experience and innovations to others, as well as to repeat another's experience [4].

According to the results of the meeting, the main goal of our time is to prepare specialists who know their subject sufficiency, who can create conditions for the development of creativity and talent sufficiency of the student, who is capable of pedagogical skills and systematic execution of his actions, fully master edited new technologies of training, creative application of domestic and foreign experiences.

REFERENCES

1. The State Program for the Development of Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025- Resolution Of October 21, No. 726.
2. Zheksenbaeva Ú.B., Igenbaeva B.K., Niyazova G.B. Oqýshylardy zertteýshilik oqytýdyń tehnologiasy. Astana, 2006. - 48 p.
3. Vasil'ev V. Proektno-issledovatel'naya tekhnologiya: razvitie motivatsii [Project-research technology: development of motivation]. -2000. -No9, - P. 177-180.
4. Selevko G.K. Pedagogical technologies on the basis of activization, intensification of effective management of the UVP. Moscow: Research Institute of Schools. Technologies, 2005. – P. 29-32.

UDC 37.016:3

Nepsha Oleksandr V., Hryshko Svitlana V.,
Prokhorova Larysa A., Levada Olga M., Zavyalova Tetiana V.
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Zaporizhzhia, Ukraine)

FORMATION OF PUPILS' ENVIRONMENTAL COMPETENCE IN TEACHING GEOGRAPHY IN THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

Abstract. *The article deals with the process of forming students' environmental competence in geography lessons in the context of the New Ukrainian School. The essence of environmental competence and its importance for sustainable development of society is defined. The main methods and approaches that contribute to the effective acquisition of environmental knowledge are outlined, including interactive methods, project activities, research, the use of digital technologies, excursions and field studies. Particular attention is paid to the integration of environmental education into the interdisciplinary space and extracurricular activities. The author concludes that it is important to develop ecological thinking and responsible attitudes towards nature through modern educational approaches.*

Key words: *environmental competence, geography, New Ukrainian School, interactive methods, project-based learning, digital technologies, research, environmental education.*

The modern world is facing numerous environmental challenges that require a high level of environmental awareness and responsible attitude to the environment. In this context, education plays a special role in shaping the environmental competence of the younger generation. The concept of the New Ukrainian School (NUS) places a special emphasis on the development of key competences, among which environmental competence occupies an important place. Geography, as an integrative science, plays a key role in shaping students' environmental outlook and responsible attitude to nature.

Environmental competence is the ability of a person to understand the impact of human activity on nature, to make environmentally appropriate decisions and to act responsibly towards the environment. It includes environmental knowledge, skills in analysing environmental problems, the ability to predict the consequences of anthropogenic impact, and motivation for environmentally responsible behaviour [1, 2].

The NUS provides for the use of an activity-based approach to learning, which promotes the active involvement of students in researching and solving environmental problems. The formation of environmental competence in geography lessons can be carried out through:

1. Interactive teaching methods – use of discussions, role-playing games, brainstorming, case studies to analyse environmental situations.
2. Project activities – involving students in environmental projects aimed at studying and preserving the natural environment of their region.
3. Research activities – conducting environmental experiments, monitoring the environment, observing climate change.

4. The use of digital technologies – integration of geographic information systems (GIS), virtual laboratories, online maps to analyse the environmental situation in different regions of the world into the educational process.

5. Educational excursions and field studies - organisation of practical classes in the natural environment to study the local ecosystem, identify environmental problems and develop ways to solve them.

In order to effectively develop environmental competence in the NUS, it is important to ensure the integration of the environmental component into all educational areas. Geography teachers can implement interdisciplinary links, in particular with biology, chemistry, physics, which will contribute to the formation of a systematic understanding of environmental processes [3].

In addition, an important role is played by fostering environmental culture through extracurricular activities, such as environmental campaigns, competitions, and volunteer projects aimed at protecting the environment.

Building environmental competence in the New Ukrainian School is an integral part of quality education. Geography lessons, due to their natural science focus, have great potential for educating environmentally conscious citizens. The use of active teaching methods, digital technologies, research activities, and a project-based approach will help develop students' environmental thinking and foster their responsibility for the future of the planet.

REFERENCES:

1. Назаренко Т.Г. Формування в учнів екологічної компетентності на уроках географії. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 1. С. 59-65.
2. Ганич Р. В. Формування екологічної компетентності на уроках географії у середній школі. Географічна наука і освіта у вимірах XXI століття (присвячена 150-ій річниці від дня народження Володимира Гнатюка): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (м. Тернопіль, 13 травня 2021 р.). Тернопіль, 2021. С. 205-208.
3. Прохорова Л. А., Зав'ялова Т. В., Непша О. В. Екологічна освіта в міжпредметних зв'язках географії і біології. Екологічна стратегія майбутнього: досвід і новації: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (30-31 березня 2017 р., Умань). Умань: Видавець «Сочинський М.М.», 2017. С. 136-138.

UDC 373.31+796.011.3

**Protcenko Andrii A., Tsybulska Viktoriya V., Nepsha Oleksandr V.,
Sukhanova Hanna P., Protcenko Hanna O.
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Zaporizhzhia, Ukraine),
Sopotnytska Olena V.
Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine)**

TASKS OF PHYSICAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL PUPILS IN THE CONDITIONS OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

Abstract. *The article deals with the importance of physical education and physical education classes in the formation of a fully developed personality. Attention is focused on the role of physical education in the general educational process, its importance for health promotion, development of motor skills and formation of moral and volitional qualities. The article analyses the concept of physical education in the New Ukrainian School, which is based on an individual approach, partnership pedagogy and the creation of comfortable learning conditions. Particular attention is paid to the formation of a sustainable interest in physical activity in schoolchildren, the use of various forms of physical education and the impact of physical culture on the overall development of society.*

Key words: *physical education, physical culture, students, healthy lifestyle, physical activity, physical fitness, New Ukrainian School, partnership pedagogy, general development.*

Physical education and physical training play an important role in the training of a well-rounded person. The modern pace of life demands that young people take care of their physical improvement, have knowledge of personal and public hygiene, lead a healthy lifestyle, and engage in physical exercise independently and systematically.

Physical education is an organic part of general education and is therefore characterised by all the general features inherent in the educational process, which is aimed at solving certain specific tasks. The main focus of physical education is the formation of a healthy, mentally prepared, socially active, morally stable, physically improved and prepared for the future profession person.

The New Ukrainian Concept (NUS) takes into account the individual abilities of the child and is based on the pedagogy of partnership, cooperation between teacher, student and parents, who will be equal participants in the educational process, which primarily enables the teacher to develop their own author's programmes, methods, strategies and teaching aids [1].

Therefore, one of the main tasks of the school is to take into account the individual abilities of the child, preserve the health of students, the pedagogy of partnership, cooperation between teacher, student and parents, and the creation of psychologically comfortable conditions at school.

In modern conditions, an important task for families and schools in promoting children's health is to develop a strong interest in physical exercise at school and at home. In

this regard, it is necessary to use all forms of physical education at school, as well as independent physical exercises at home in order to increase physical activity, strengthen health, and improve physical fitness of schoolchildren.

In the process of physical education of schoolchildren, various issues are addressed: moral and volitional qualities of the individual are brought up; vital motor actions and the ability to perform them in various conditions are formed; motor qualities are developed [2]. Physical education of younger pupils has its own peculiarities in contrast to physical education of older pupils. However, it is based on the general principles of physical education.

Studying these issues will allow us to better understand the peculiarities of organising physical education of primary school students in NUS.

Physical culture is an important part of the general culture of society, a product of its creative activity. At each historical stage, it undergoes changes depending on the opportunities created by a particular social formation for its development.

Each of us has probably dreamed of being strong, healthy, enduring, agile and courageous, of having an athletic figure, of being able to run fast and long, jump high and far, swim and possess all the skills that are constantly needed in life. We, physical education teachers, will help to make this dream come true. After all, the vast majority of children are born practically healthy. Maintaining and improving children's health in a modern school is quite problematic.

Physical education in secondary schools is aimed at preserving and strengthening the health of students, developing motor skills, increasing the level of physical fitness, and forming value orientations towards a healthy lifestyle.

REFERENCES:

1. Нова українська школа: poradnik dla wczelity / za zag. red. H. M. Bībik. K.: Літера ЛТД, 2018. 160 с.
2. Шевчук О. Особливості навчання фізичної культури молодших школярів в умовах Нової української школи. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. № 4(60). 2022. С. 53-58.

Егизарян Ануш Карапетовна

Д.П.Н., профессор

Армянский Государственный Педагогический Университет им. Х. Абовяна

(Ереван, Армения)

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА

Аннотация. Сегодня роль декоративно-прикладного искусства в Армении связана с формированием общественной культуры, развитием тенденций и опыта использования средств национального искусства. Поэтому в системе образования изобразительного искусства должно быть проявлено требовательное отношение к правильному выбору методов обучения и преподавания декоративно-прикладного искусства и его содержания. Даже в случае чрезвычайных (исключительных, феноменальных) данных никто не достигнет максимального развития вне деятельности и учебы. Формирование личности существуют только в развитии... Оно не существует вне конкретной деятельности человека, и его формирование происходит в условиях обучения и воспитания.

Ключевые слова: личность, культура, практики, семиотика, декоративно-прикладное искусство, творческие способности, особенности преподавания.

Yeghiazaryan Anush Karapet

Doctor of Pedagogical sciences

ASPU by Kh. Abovyan

(Erevan, Armenia)

FORMATION OF A CREATIVE PERSONALITY IN TEACHING DECORATIVE AND APPLIED ARTS

Abstraction. Today, the role of decorative and applied arts in Armenia is associated with the formation of public culture, the development of trends and experience in using the means of national art. Therefore, the fine arts education system should show a demanding attitude towards the correct choice of teaching methods and methods of decorative and applied arts and its content. Even in the case of extraordinary (exceptional, phenomenal) data, no one will achieve maximum development outside of activities and studies. Personality formation exists only in development... It does not exist outside of a specific human activity, and its formation takes place in the context of education and upbringing.

Keywords: personality, culture, values, practices, semiotics, dekorative-applied art.

Искусство – это совокупность его видов и жанров. Разнообразие видов искусства определяется богатством человеческой личности, глубиной мировосприятия, использованием различных художественных выразительных средств. Одной из форм художественного выражения реального мира является декоративно-прикладное

искусство, которое по своему практическому смыслу наиболее близко к человеку, его жизни, тесно связано с человеческой деятельностью.

Армянские народные промыслы прошли сложный и трудный путь развития. Свидетельства историков напоминают, что армянские национальные народные художественные промыслы имели множество разновидностей, которые подвергались постоянному развитию в процессе исторических событий. Произходила культурная диффузия – элементы проникали от одного народа к другому, однако, национальные оттенки, психология, образ жизни, обычаи, поведение и нравы сохранялись, укреплялись и развивались, а их традиции передавались следующим поколениям.

Народные художественные промыслы приобретают особое значение особенно в современном социально-экономическом, общественно-политическом, социокультурном воспитании, образовательном процессе, и особенно в процессе современного воспитания. В условиях расширения и виртуализации пространства активной деятельности личности воспитание должно решить проблему сохранения ее внутреннего мира, отстоять ее заповедный статус, обеспечить устойчивость и целостность личностных структур.

На протяжении веков декоративно-прикладное искусство играло важную роль в организации общественной жизни, быта людей, материальной и духовной жизни. Этот вид искусства быстро откликался на господствующие идеи данного периода, мировоззрение людей, их религиозные представления, мифы, эстетические идеалы и т. д. Оно включает в себя историко-эстетический опыт народа, передающий из поколения в поколение национальные традиции, психику, сохраняющую отношение народа к жизни, природе и миру. Изобразительный язык декоративно-прикладного искусства характеризуется высокой степенью обобщения, художественной условностью, символизмом, богатой стилистической выразительностью.

Сегодня роль декоративно-прикладного искусства в Армении связана с формированием общественной культуры, развитием тенденций и опыта использования средств национального искусства. Поэтому в системе образования изобразительного искусства должно быть проявлено требовательное отношение к правильному выбору методов обучения и преподавания декоративно-прикладного искусства и его содержания. Включение этнохудожественного элемента в программу обучения становится одной из важнейших образовательных особенностей системы высшего профессионального образования, что также является одним из необходимых этапов осознания неопределимой исторической ценности произведений декоративного искусства, его эстетического и художественного влияния на повседневную жизнь человека, область восприятия и организации национальной культуры. Следует отметить, что декоративное искусство является одной из важных предпосылок сочетания различных видов, отраслей и жанров искусства в целом, поскольку во всех направлениях и течениях искусства существует декоративная основа, проявляющая определенную степень реинтерпретации и декоративной интерпретации персонажей и образов.

Реализация образовательных программ по декоративно-прикладному искусству, разработанных в армянском государственном педагогическом университете, направлена на подготовку многопрофильных, квалифицированных педагогов-специалистов,

использующих инновационные педагогические методы и модернизацию воспитания. Кроме того, учащиеся вносят свой вклад в процесс обучения, и такая стратегия каким-то образом создает независимость от действий преподавателя. Цель образовательных программ – разработать такие подходы и методы обучения и воспитания, чтобы учащиеся чувствовали себя самостоятельно в процессе обучения. Модернизация воспитания – это противодействие сужению границ жизнетворчества, т.е. таким нарастающим изменениям активности человека, которые заменяют критическое мышление субъекта его стереотипным мышлением, креативную деятельность – сугубо исполнительской, а человеческое общение – функционально-утилитарной коммуникацией. Задача воспитания с учетом этого состоит в акцентировании внимания педагогов на вовлечении личности в проектную, научно-исследовательскую, художественно-эстетическую деятельность, максимально элиминирующую шаблонные суждения и рутинные действия и, напротив, развивающую эвристические, импровизационные, изобретательские способности личности. Условиями развития творчества, которые необходимо создать в воспитательном процессе, являются отсутствие жесткого контроля креативных действий человека, свобода самовыражения, возможности самореализации.

Подготовка к педагогической деятельности учащихся является актуальной задачей художественных образовательных заведений, которая при своей художественной зрелости будет необходимой в развитии процесса эстетического воспитания. В настоящее время индивидуально направленное обучение, осуществляемое университетом, стало не только современным требованием подготовки педагогов, но и обязательным показателем преподавания декоративно-прикладного искусства, развитие которого напрямую зависит от самой художественной технологии. Пройдя подобную подготовку, будущий преподаватель становится искусным знатоком искусства, достойным ценителем произведений народного творчества, наделенным широким кругозором, руководителем и пропагандистом творческой деятельности, уходящей корнями в отрасли национального декоративно-прикладного искусства.

Все основные изменения в поведении и деятельности учащегося в процессе возрастного развития являются проявлениями его обучения. Обучение предполагает изменения во внешней (физической) и внутренней (умственной) деятельности или поведении, которые создают условия для достижения определенной цели. Другими словами, обучение проявляется в форме целенаправленного изменения внешних и внутренних действий.

Обучение – это процесс отражения ЦНС определенных стимулов и мотивирующих ситуаций, а также формирование программ определенных реакций на них. Определение того, что обучение – это передача учащимся определенных знаний, умений и навыков, на первый взгляд, правильно отражает природу процесса. Ведь они возникли в результате обучения. Но каков их источник? Этим источником является педагог, который передает имеющиеся у него знания, умения и навыки своему ученику.

К настоящему времени в педагогике разработаны представления о построении педагогических процессов на основе личностного подхода. В рамках личностного подхода к образованию, представленного работами Н.А. Алексеева [1],

Е.В. Бондаревской, С.В. Кульневич [2] и др., основной ценностью образования объявляется личность с ее уникальным внутренним миром, а важнейшим результатом образования, помимо определенной суммы знаний, умений, навыков, признается некая «система координат», определяющая существование человека в мире. В соответствии с этим основной вектор построения педагогических процессов на основе личностного подхода представляет определение педагогических влияний, способствующих самореализации и саморазвитию обучающегося.

Признавая обучающегося главной действующей фигурой педагогического процесса, личностно ориентированное обучение – это такое обучение, где субъектный опыт каждого обучающегося сначала раскрывается, а затем согласовывается с содержанием образования.

В личностно развивающем образовании, указывает В.В. Сериков [4], проектируется не только учебный материал и способ его подачи, а целостная ситуация, в которой изучаемый материал выступает и как своеобразный повод для ценностно-смысловых исканий личности.

Внешние воздействия, вызывающие определенную деятельность организма, называются стимуляцией. А те внешние воздействия, благодаря которым достигается заранее поставленная цель, называются управлением. Поэтому обучение можно определить как процесс стимулирования и управления внутренней и внешней деятельностью обучающегося, в результате которого у него формируются определенные знания, умения и навыки.

Преподавание, знание и деятельность декоративного искусства, его коллективный характер прививают в психике студентов творческий дух, эстетический вкус и новое мировоззрение, зоркий глаз и многие другие качества, необходимые будущему преподавателю, поскольку декоративно-прикладное искусство – это культурная база всех народов мира.

Основы декоративно-прикладного искусства и широкие образные обобщения являются ключом к пониманию и других видов и жанров изобразительного искусства. В настоящее время, когда компьютерные технологии все больше развивают художественное мировоззрение учащихся, их деятельность, следовательно, происходящая во время преподавания декоративно-прикладного искусства, также по-разному воспринимается в сознании учащихся. Принцип бытовой-духовной организации предметной среды, начиная со дня рождения человека, постоянно сопровождает его в повседневной жизни, наполняя предметный мир осознанной необходимостью и неповторимой красотой. Поэтому преподавание декоративно-прикладного искусства становится областью, где реальные эстетические проблемы трансформируются в учебно-творческие.

Учебный процесс в университете должен быть организован по технологиям, специфичным для этого искусства, поскольку в истории декоративного искусства творческие принципы и взгляды, возникающие на основе индивидуального вдохновения, гармонично сливаются с коллективной творческой деятельностью. Повседневная потребность и использование таких произведений формируют четкие профессиональные представления об этих предметах, которые оказывают определенное влияние на процесс

эстетического оценивания их назначения. Не следует забывать, что произведения декоративно-прикладного искусства несут на себе печать многовекового социально-экономического и культурного развития и изменений человеческого общества.

Одной из важнейших задач совершенствования художественного образования университета является включение в студенческие курсы многочисленных современных направлений декоративного искусства. Сама декоративная деятельность, а также учебно-творческие проекты для учащихся, создание заданий, в полной мере отражающих характерные особенности данного художественного жанра, стимулируют нормальный ход творческой деятельности учащегося. Имея только технические знания, студент не сможет создать ни одного произведения декоративного искусства. При поиске художественного образа в декоративных произведениях перед студентом встают проблемы реализации идеи, содержания, которые отражаются в выразительности художественной формы. В декоративно-прикладном искусстве связь формы и содержания осуществляется через художественное воспроизведение впечатлений, мировоззрения художника и, главное, стиля, поэтому подготовка студентов факультета изобразительных искусств к созданию художественного образа зависит от методов и средств их обучения.

Развитие художественного мышления и вкуса, формирование чувства композиции и материала относятся к числу задач преподавания современного художественного оформления. На занятиях выясняются проблемы различных технологий декоративно-прикладного искусства, а также теория творческого процесса при создании художественного образа. Для студентов важно изучение различных технологий создания декоративных изделий, им также необходимо знать историю декоративного искусства. Развитие этого искусства базируется на образцах народно-прикладного искусства, где значительное место занимает духовно-идеологическое содержание. Среди символических персонажей народного творчества господствуют национальное сознание, религиозно-мифические идеи, мировоззрения, характеризующие период создания. Все это оказывает глубокое влияние на его духовную культуру. Каждое символически-декоративное изображение, каждый элемент орнамента включает в себя определенный смысл, идею и связано с мировосприятием наших предков. В композиции декоративно-прикладного искусства важную роль играет то, что учащийся способен перерабатывать окружающую действительность и передавать в орнамент собственные идеи, чувства и нюансы своей личности. Прежде чем правильно собрать все это воедино, возникает концепция, называемая стилем.

Занятие декоративно-прикладным искусством не только формирует личность и развивает творческие способности, но и вызывает моральное, эстетическое удовлетворение, творческую радость. Они существенно способствуют формированию и развитию творческой личности учащегося, особенно с точки зрения этнохудожественного воспитания, психолого-педагогических аспектов художественного развития.

Изучение студентами художественного наследия прошлого позволяет им использовать древние традиционные навыки в производстве декоративных произведений наряду с новейшими техниками и технологиями. Обогащение творческой деятельности учащихся современной тематикой способствует индивидуальному

развитию учащихся, благодаря чему они лучше понимают уникальность каждой отрасли декоративно-прикладного искусства. Отсюда возникает необходимость обновления воспитательного процесса на основе оптимального сочетания традиций и инноваций. Заметим, что ограничение деятельности субъектов воспитания только традиционными подходами входит в противоречие с быстро изменяющейся социальной средой, и, как следствие, в должной мере не обеспечивает потребность общества в формировании человека нового типа – личности постиндустриального общества.

Обобщая вышеизложенное, можно сказать, что даже в случае чрезвычайных (исключительных, феноменальных) данных никто не достигнет максимального развития вне деятельности и учебы. Формирование личности существуют только в развитии... Оно не существует вне конкретной деятельности человека, и его формирование происходит в условиях обучения и воспитания.

Таким образом, личность – это субъект культуры, обладающий устойчивой системой социально значимых характеристик и отождествляющего себя с определенной общностью. Соответственно выше сказанному, индивид становится личностью именно при условии наличия у него сформировавшейся системы ценностей, практик, опыта, понимания многообразия картин мира и наличия иных систем ценностей и других семиотических пространств, умении осознанно взаимодействовать с разными семиотическими пространствами, параллельно существовать в нескольких.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Алексеев Н.А. Педагогические основы проектирования личностно ориентированного обучения: дис. ... д-ра пед. наук. – Тюмень, 1997. – 310 с.
2. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: Личность в гуманистических теориях и системах воспитания: учеб. пособие. – М.: Ростов н/Д: Академия, 1999. – 560 с.
3. Кассирер Э. Философия символических форм: В 3 тт. М., СПб., 2002.
4. Сериков В.В. Личностно ориентированное образование: поиск новой парадигмы: моногр. – Волгоград: ВГПУ, 1998. – 182 с.

УДК 7.092

Ельшибеков Сабыржан Халмаханович

ЖББ № 9 мектеп

(Балқаш, Қазақстан),

Смакова Тогжан Сагидуллаевна

Академик Е.А. Бөкетов ат.Қарағанды зерттеу университеті,

Ельшибекова Назерке Халмахановна

Академик Е.А. Бөкетов ат.Қарағанды зерттеу университеті,

Абдуова Назилия Мухаммедғалиевна

Академик Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды зерттеу университеті

(Қарағанды, Қазақстан)

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫ

Аннотация. Мақалада дене шынықтыру сабағының маңызды тәрбиелік міндеті оқушылардың дене шынықтырумен үнемі шұғылдануға ынта-ықыласын дарытуы туралы айтылған. Автор бастауыш сыныптағы дене шынықтыру сабақтары жаттығуларының және ойындарының сан алуандылығы, күн тәртібін тиімді пайдалану балалардың ақыл-ойы мен дене құрылысының дұрыс дамуына, денсаулығын сақтауға көмектесетіндігін айқындаған.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, спорт, жаттығу, мұғалім, оқушы, тәртіп, жаттықтыру.

PHYSICAL EDUCATION LESSONS IN PRIMARY SCHOOL

Annotation. The article discusses the most important educational task of physical education classes to instill in students the desire to regularly engage in Physical Culture. The author noted that the variety of exercises and games of physical education classes in primary school, the effective use of the daily routine helps children to develop their mental and physical structure correctly, maintain their health.

Keywords: Physical Education, Sport, Exercise, teacher, student, discipline, training.

Дене тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі әрбір шұғылданушыны дене жаттығуларын орындауға қызықтыру болып табылады. Мұнда оқытушының біліктілігіне, қабілеттілігіне және тәжірибелілігіне, оқу орнының материалдық-техникалық және оқу-спорттық базасына, санитарлық-гигиеналық жағдайына, сабақ өтетін орынның спорт құрал-жабдықтарымен және спорт қондырғыларымен жарақтандырылуына көп дәрежеде байланысты.

Оқу тобының ұжымын ереже бойынша бірдей жастағы шұғылданушылар құрайды. Оқытып, үйрету барысында әрбір шұғылданушының спецификалық ерекшеліктері ескеріледі, спорттық құрал-жабдығынсыз және спорт қондырғыларынсыз да орындалуы мүмкін әртүрлі жаттығулар, әдістер мен әрекеттер меңгеріледі.

Оқытып, үйретудің арнайы бағытын анықтайтын қозғаушы күштер оқу-тәрбие үдерісінің мазмұнына және сипатымен өзара тығыз байланыста. Әрбір оқытушының

барынша маңызды міндеті – оқушылардың дене тәрбиесінде бұл қозғаушы күштердің барлығы жан-жақты талдануы және есепке алынуы мүмкін.

Оқушылар дене-бітімінің дұрыс дамуы, денсаулығының нығаюы, жұмыс қабілетінің артуы сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына қарсы тұруға ықпал етеді. Жақсы денсаулық - адамның еңбек және қоғамның іс-әрекетке жемісті қатысуының маңызды кепілі. Оқушылардың денсаулығына қамқорлық жасауға біздің қоғамымыз мейлінше мүдделі. Сабақтарда, сабақтан тыс уақытта, спорт секцияларында дене тәрбиесін күн сайын ұйымдастырып, қолайлы жағдайлар жасау қажет.

Табиғи қозғалыстың түрлері жүгіру, қарғу, жүзу, лақтыру, шаңғы, коньки, велосипед тебу, акробатика өмірге қажетті дағды және іскерліктерді қалыптастырады. Жас адамдардың денесі түрлі жаттығулар көмегімен ширап, дамиды. Сондықтан күш, жылдамдық, төзімділік, икемділік сияқты адам қабілетін дамыту оқушылардың қозғалтқыш тәжірибесін байытады, дене қозғалысын үйлестіреді.

Дене тәрбиесі саласында ырғақ, жеке гигиена, дене шынықтыру мәдениеті, туризм, спорт ерекше орын алады.

Дене тәрбиесі ең басты күн тәртібін, яғни, еңбек, демалыс, тамақтану, ұйқы, бос уақыт ырғақтарын дұрыс ұйымдастыруды талап етеді. Күн тәртібін тиімді пайдалану балалардың ақыл-ойы мен дене құрылысының дұрыс дамуына, денсаулығын сақтауға көмектеседі.

Күн тәртібін бұзбау міндет. Тәртіп дегеніміз – демалыс, тамақтану, жеке гигиена және күн мен түннің пайдалы сәттерін маңызды, мазмұнды қолдану.

Мектепте дене тәрбиесін мұғалім, сынып жетекшісі, тәрбиеші басқарады. Олардың жұмысының мазмұны:

- шәкірттерге оқу, еңбек және демалыс ырғағын ұтымды пайдалануды үйрету, оқушылардың денсаулығын үнемі бақылау, жұмыс қабілетін жақсарту, оларға жағдай туғызып, қамқорлық жасау.

- оқу күні және оқу жылы бойында қозғалыс жасау, қозғалтқыш әрекетке үйрету және қозғалтқыш сапаларын дамыту, дене шынықтыру және сауықтыру жұмысын тиімді өткізу.

Дене тәрбиесін мектепте және мектептен тыс оқу орындарында спорттық базаларда іске асыру үшін төмендегі талаптарды еске алған жөн:

- оқушылардың бойында жоғары адамгершілік сапаларын тәрбиелеу.
- шәкірттің денсаулығын нығайту, жұмыс қабілетін көтеру.
- спортпен шұғылдануға оқушылардың тұрақты қызығуын және қабілетін дамыту.
- негізгі қозғалтқыш сапаларын дамыту.

Дене тәрбиесінің мазмұны, міндеттері және формалары әрбір мектептердің жағдайларына байланысты дене шынықтыру және сауықтыру жұмысының жүйесін жасауды қажет етеді.

Дене тәрбиесінің негізгі құралдарына дене жаттығулары, гимнастика, ойын, туризм, спорт, табиғи факторлар жатады.

Дене жаттығулары – бұл саналы түрде орындалған қимылдар және қозғалтқыш әрекеттер. Дене жаттығулары бұлшық ет жүйесін, қан айналымын және тыныс алу мүшелерін дамытады.

Ойын оқушыларды жылдамдықта, төзімділікке тәрбиелейді.

Туризм – оқушыларды төзімділікке, ұжымдыққа, еңбек сүйгіштікке және қолайсыз сыртқы жағдайларда кездесетін қиындықтарды жеңуге тәрбиелейді.

Спорт – оқушылардың денсаулығын нығайтатын, дене күшін, қозғалыс дағдыларын және моральдық-еріктік қасиеттерін дамытатын дене тәрбиесінің құралы. Дене тәрбиесіндегі маңызды құралдарының бірі - табиғи факторлар: күн көзі, ауа, суға шомылу, душ қабылдау.

Табиғат факторларын балалардың денесін сауықтыру жұмысы кезінде пайдалану өте тиімді. Дене тәрбиесінің маңызды мақсаттарының бірі – балалар мен ересек адамдарды дене шынықтыру ісіне жұмылдыру.

Дене тәрбиесінің міндеттері:

- денсаулықты нығайту және шынықтыру, дененің дұрыс өсіп-жетілуіне және ағзаның жұмыс қабілетін арттыруына әсер ету;

- қимыл дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру және жетілдіру;

- қимылдың жаңа түрлеріне баулу және оны теориялық білімдерімен байланыстыру;

- негізгі қимыл-қасиеттерін күшті, төзімділікті, шапшаңдықты және ептілікті дамыту;

- еріктілікке, батылдыққа, табандылыққа, тәртіптілікке, ұйымшылдыққа, достық пен жолдастық сезімге, мәдениет мінез-құлық дағдысына еңбек пен қоғамдық меншікке саналы көзқарасын тәрбиелеу;

- әдеттерді қалыптастыру және дене жаттығуларымен үнемі шұғылдануға ынтаны тәрбиелеу;

- гигиеналық дағдыларды сіңіру, дене жаттығулары мен шынықтыру гигиенасы жөніндегі білімді хабарлау.

Баланың дене тәрбиесі белгілі бір ғылыми негізделген режиммен, организмді шынықтырумен, қозғалыс дағдыларын қалыптастырумен байланысты екені белгілі. Шынықтыратын процедуралармен (салқын сумен ысқылану, шайыну, т.б.) үйлестірілген ертеңгі гимнастикамен жүйелі айналысу, физкультура сабақтары, ойындар, ауаның, судың температурасы төмен жағдайдағы спорттық жаттығулар – осының бәрі организмнің сыртқы орта өзгерістеріне төзімділігін арттырады, нерв жүйесі, жүрек және өкпе жұмысын, бұлшық еттерінің жұмыс қабілетін жақсартады, жағымды эмоциялар тудырады.

Шынығу және дене жаттықтыру адам (бала) организмінің қызмет ету мүмкіндіктерінің кеңеюіне көмек ететіні түсінікті бола түседі. осының барысында шыныққандық және белгілі мөлшерде жаттықандық әркімнің өзгеріп отыратын сыртқы ортаға индивидуалды бейімделуін көрсететін болады.

Дене шынықтыру сабағы әзірлік, негізгі, қорытынды бөлімдерінен тұрады. Әзірлік бөлімі оқушылардың сергек көңіл-күйін, дене шынықтырумен шұғылдану ынтасын арттыру және балаларды сабақтың негізгі бөлігінде күрделі дене жаттығуларын орындау даярлығын жасау үшін пайдаланылады.

Сабақтың негізгі бөлігіне оқу бағдарламасындағы дене жаттығуларының түрлері енгізіледі. Жаттығулар, әр қилы ойындар оқушылардың көтеріңкі көңіл-күйін туғызады.

Осы көтеріңкі ілікті басып, оқушыларды келесі сабақтарға даярлау сабақтың үшінші, қорытынды бөлігінің міндеті. Сабақ жалпы сап түзеумен, қорытынды жасаумен аяқталады.

Дене шынықтыру сабақтары процесінде білім беру, тәрбиелеу, сауықтыру міндеттері шешіледі.

Дене шынықтыру сабағының маңызды тәрбиелік міндеті оқушылардың дене шынықтырумен үнемі шұғылдануға ынта-ықыласын дарыту. Бастауыш сыныптағы дене шынықтыру сабақтары жаттығуларының және ойындарының сан алуандылығымен ерекшеленеді.

Балалардың дене тәрбиесін ұйымдастырудың барлық формаларында (сабақ, қозғалыс ойындары, балалардың өзіндік әрекеттері және т.б.) тәрбиешінің назары ақылға сала ойлайтын, эмоциялы, өз жас шамасының мүмкіндігіне қарай саналы әрекет ететін, қозғалыс дағдыларын меңгеріп отыратын, айналаны бағдарлай білетін, өзіне берілген тапсырмалардың мәнін түсінетін, кездескен қиыншылықтарды жеңуді үйреніп отыратын, тәрбиешінің ыждағатты, тілектесті басшылығымен өз іс - әрекетінде шығармашылық ізденіске деген талпыныс көрсетіп отыратын бала тәрбиелеп шығуға бағытталады.

Балалар дене тәрбиесінің теориясы бала денесін тәрбиелеудің сан алуан жақтарын, әсіресе оның қозғалыс дағдыларын қалыптастыруды қамтитын зерттеулер арқылы алынған жаңа білімдермен дамылсыз дамып, байып отырады.

Сөйтіп мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің теориясы баланың даму заңдылықтарын танып-біле, ең елеулі және прогресті нәрселердің бәрін бөліп көрсете және негіздей отырып, дене тәрбиесінің бүкіл жүйесін жетілдіруге көмегін тигізеді, кедергісін тигізетін, жаттанды болған, қазіргі кездегі тәрбиелеу – білім беру міндеттеріне сәйкес емес нәрселердің бәрін бұлжытпай ауыстырып отырады және жоққа шығарады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі теориясы мамандандырылған ғылыми пәндердің тұтас комплексімен байланысты. Олардың біреулері гуманитарлық сипатта болады (дене тәрбиесінің жалпы теориясы, жалпы педагогика, мектепке дейінгі педагогика, дене тәрбиесі мен спорт психологиясы, спорттың жеке түрлерінің теориясы мен методикасы, физкультура тарихы және ұйымдастыру, физкультура социологиясы), физкультураның дамуы мен ұйымдастырылуының әлеуметтік заңдылықтарын, дене жаттығуларының адам (бала) психикасына әсерін, сондай-ақ педагогикалық әсер ету құралдарын, формалар мен әдістерін қолдану заңдарын зерттейді.

Дене тәрбиесі үрдісі күрделі, әр жақты және мектептің басқа оқу-тәрбие жұмыстарымен өте тығыз байланысты болғандықтан, ол терең ой-толғаныстарын, көлемді білімділікті керек етеді. Дене тәрбиесі міндеттерін дұрыс түсінген мұғалім жеке оқушылардың таңдап алған спорт түрлерінен жоғарғы жетістіктерге жетуін ғана емес, барлық оқушылардың денсаулықтарын нығайту, қозғалыс ептілігі мен дағдыларын қалыптастыру арқылы оларды үлкен өмірге дайындайды. Мұғалім оқушыларды дене жаттығуларымен тұрақты, жүйелі шұғылдануға үйретеді.

Осы барлық міндеттерді дұрыс бағалау, ұйымдастыру, орындау үшін мақсатты түрде жақсы, шебер жоспарлай білу қажет. Дұрыс ойластырылған барлық жұмыстар келісілген жоспар, жүйелі, тиянақты жұмыс тудырады.

Дене тәрбиесінде баланың жеке адам ретінде жан-жақты дамуына әсерін тигізетін айтарлықтай тиімді құралдар мен әдістер бар. Сабақтарда, қозғалыс ойындарында және басқа қозғалыс іс-әрекеттерінде балаларда қозғала білушілік пен дағдылар ғана жинақталмайды, сондай-ақ ақыл-ой қабілеті де дамиды, адамгершілік қасиеттер, эстетикалық талғам және еңбек дағдылары бойға сіңеді.

Сөйтіп, мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің негізгі міндеттері – дені сау, көңілі шат, бастама көтергіш, айналасын бағдарлай білетін, өзінің құрдастарымен ынтымақтаса білетін мектепте оқуға және одан әрі шығармашылық қызметке белсенді кірісуге қабілетті бала тәрбиелеуге бағытталған.

Аталып өткен міндеттерді жүзеге асыру әр баланың жеке ерекшеліктерін арнайы зерттеу мен есепке алып отыруды, оған деген ақкөңілді, ыждағатты қарым – қатынасты және осыған байланысты орынды жалпы педагогикалық және жеке ықпалды талап етеді.

Мектептің жылдық жоспарына сай, сабақты және іс-шараларды өткізу жыл маусымына қарай белгіленіп, тиісті сағаттарға бөлініп қарастырылған. Мұғалім сол жоспардың көлемінде жұмыс істеуі тиіс. Сабақтарды, және іс-шараларды өткізгенде оқушының мүмкіншілігіне қарай топ-топқа бөліп қарастырған жөн. Себебі әр оқушының дене бітіміне, денінің саулығына байланысты мүмкіншіліктері әр-түрлі болады. Сондықтан мұғалім оқушыны бағалау барысында осы мүмкіншіліктерін ескере отырып бағалаған дұрыс.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Бейкембаева Р. С және б. Денсаулығы баланың – қуанышы ананың. - Алматы–2021 (206 бет.)
2. Ядэшко В. И., Сокин Ф. А. Мектепке дейінгі педагогика. - Алматы –2019 (333 бет.)
3. Осокина Т. И. Балалар бақшасындағы дене шынықтыру. – Алматы– 2021 (264 бет.)
4. Кенеман А. В., Хухлаева Д. В. Мектеп жасына дейінгі балалар дене тәрбиесінің теориясы мен методикасы. – Алматы, – 2019(278 бет.)
5. Меңдалиев Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың денесін қимыл – қозғалысқа түсіруде дене тәрбиесінің маңызы // Ұлт тағылымы, - № 3. – б.2019 (39 – 44.)

Таганова А.М.
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Орынбасарова Б.Б.
7M01902-Арнайы педагогика ББ 2-курс магистранты
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(Ақтөбе, Қазақстан)

ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН СЕНСОРЛЫҚ ДАМУЫШЫ ОЙЫНДАР

Андатпа. Мария Монтессори әдістемесі ерекше қажеттіліктері бар балалармен, соның ішінде психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалармен жұмыс істеуде кеңінен қолданылады. Бұл әдіс сенсорлық дамуға ерекше назар аударады, өйткені Монтессори технологиясының негізінде баланың өзін-өзі тануы мен қоршаған ортаға бейімделуі сенсорлық тәжірибелер арқылы жүзеге асады. Мақалада мектеп жасына дейінгі психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалардың сенсорлық дамуында қолданылатын Монтессори технологиясының элементтерімен ойын түрлері сипатталған.

Тірек сөздер: психикалық дамуы тежелген бала, Монтессори технологиясы, сенсорлық даму

Аннотация. Методика Марии Монтессори широко используется при работе с детьми с особыми потребностями, в том числе с детьми с задержкой психического развития (ПДТ). В этом методе особое внимание уделяется сенсорному развитию, поскольку на основе технологии Монтессори самосознание и адаптация ребенка к окружающей среде осуществляются через сенсорные переживания. В статье описаны виды игр с элементами технологии Монтессори, применяемой для сенсорного развития детей дошкольного ПДТ.

Ключевые слова: ребенок с задержкой психического развития, технология Монтессори, сенсорное развитие.

Abstract. Maria Montessori's methodology is widely used in working with children with special needs, including children with mental retardation (MR). This method pays special attention to sensory development, since at the heart of Montessori technology, the child's self-awareness and adaptation to the environment are carried out through sensory experiences. The article describes types of games with elements of Montessori technology used for the sensory development of preschool children with MR.

Keywords: child with mental retardation, Montessori technology, sensory development.

Мария Монтессори әлсіреген және науқас балалармен балабақшада жұмыс істей отырып, оларды бақылай отырып, олардың өмірін жеңілдетуге, құрдастарын қуып жетуге көмектесуге тырысты. Олардың көңілін көтеріп қана қоймай, қиялын, саусақтарын

дамытатын ойыншықтар жасауға тырысты. Ол баланың өзі оқитын идеалды жағдайға мүмкіндігінше жақын педагогикалық жүйені құрды.

С.В. Железнова жүйе үш бөліктен тұрады: бала, қоршаған орта, мұғалім. барлық жүйенің ортасында бала тұр. Оның айналасында ол өз бетінше өмір сүретін және оқитын арнайы орта құрылады деп көрсеткен [1].

Монтессори ойындарына сенсорлық, практикалық өмір, математика, сөйлеуді дамыту, жазу және оқу материалдары кіреді. Бірақ, ең алдымен, оның ойындары бейнелі ойлауды дамытуға бағытталған.

Мария Монтессори дәрігер ретінде баланың рухани дамуы үшін оны сезінуге үйрету маңызды екенін түсінді. Ол өзінің тәрбиеші ретіндегі талантын, ең алдымен, балаларға моторика мен сенсориканы үйретуде, сондай-ақ, олардың жазу, оқу және санау дағдыларын дамытуды ашты. Ұзақ жүйелі зерттеулерде бай материал жинақталды, ол мұқият талдаудан өтті.

XX ғасырдың басынан бері жүргізіліп келе жатқан психологиялық-педагогикалық жұмыстың нәтижесі басқа дамытушы материалдармен бір уақытта ұсынылған сенсорлық қабілеттерді дамытуға арналған материалдар болды.

Монтессори материалдары - бұл педагогикалық «дайындық ортасы» деп аталатын құрамдас бөлік, ол баланы өзінің жеке басына сәйкес келетін көркемөнерпаздар арқылы өзінің даму мүмкіндіктерін көрсетуге шақырады. Монтессори - айқындық деңгейі, құрылымы және логикалық реттілігі бойынша баланың дамуының ең жоғары сезімталдық кезеңдеріне жауап береді. Белгілі бір іс-әрекеттерді үйрету, дарындылықты анықтау, өзін-өзі басқару қабілетін тәрбиелеу және әлемге деген көзқарасты қалыптастыру үшін жағымды кезеңдерді дамытушы материалдардың көмегімен оңтайлы пайдалануға болады.

Монтессори материалдары заттардың терең, ішкі байланысын анықтауға бағытталған «зейінді поляризациялау» әдісін қолданады. Бұл жаттығуларды қайталау процесінде пайда болады. Осылайша, ол өз еркімен таңдалған іс-әрекеттің мәніне терең енуге қол жеткізеді. Баланың ересектерден тәуелсіздігіне ықпал ету үшін Монтессори-материалдар оған қателіктерді бақылауға мүмкіндік береді. Бала өз қателіктерін өзі шешіп, оларды түзете білуі керек. Егер қате пайда болса, ол оны түзетеді және бұзылған тесік қалпына келтіріледі. Бұл баланы дәлдік пен іскерлікке үйретеді.

Т.А. Афанасьева мен К.Е. Сумнительный өз еңбектерінде сенсорлық қабілеттерді дамытуға арналған материалдардың баланың дамуындағы маңыздылығын атап өткен. Сенсорлық қабілеттерді дамытуға арналған материалдар сенсорлық, дәм, иіс сезу сияқты сенсорлық қабілеттердің әртүрлі салаларын жеке-жеке енгізуге арналған. Бұл материалдардан бала тыныштық пен дыбыстарды тыңдауды, заттардың салмағын, түсі мен пішінін ажыратуды үйренеді. Мұндай сенсорлық қабілеттерді саналы түрде қабылдау қабілетін сараланған жетілдіру балаға олардың кез-келгеніне шоғырлануға мүмкіндік береді. Осылайша ол өзінің эмоцияларын басқаруды және әлемді әр түрлі жолмен түсінуді үйренеді. Сол сияқты, бұл «қарапайымнан күрделіге» принципіне қатысты жүргізіледі [2].

Сенсориканың әр саласы үшін әр түрлі күрделілік дәрежесіндегі материалдар бар. Әрбір жеке материал белгілі бір дәрежеде күрделілікке арналған, бірақ барлық материалдар бір-бірімен байланысты және біртұтас тұтастықты құрайды. Бала бір

материалмен қанағаттанғанға дейін және қиындықтың келесі сатысына өткенге дейін айналысады. Бала қайталауды жақсы көреді және қажеттілігі орындалған кезде сабақты тоқтатады. Сонымен қатар, ол өзінің моторикасы мен сенсорикасын бірдей дәрежеде жаттықтырады.

М. Монтессори “Маған өзім жасауға көмектес” атты еңбегінде сабақ анық және көрнекі болуы керек. Балаларды бақылай отырып, мұғалім баланың өзі осы материалды әкелгені, осы материалдың орнын білуі және жұмыс аяқталғаннан кейін оны әдеті бойынша алып тастауын қадағалауы маңызды деп көрсеткен [3].

Осы орайда мыналарды ескеру қажет:

- бала тапсырманы орындауға дайын болғаннан кейін, сабақтың дұрыс сәтін таңдау керек;

- сабақ барысында атмосфера және баламен жеке байланыс маңызды;

- үстелде немесе кілемде тек қана сабақ үшін материал болуы керек;

- белгілі бір материалды пайдалану сабағы анық болуы керек.

- баяу және түсінікті әрекеттер шешуші рөл атқарады. Бұл жағдайда мүмкіндігінше аз сөйлеу керек. Баланың материалмен байланысына кедергі келтірмеу маңызды;

- мұғалім материалмен жұмыс істеу кезінде барлық әрекеттер тізбегін көрсетеді, осылайша бала осы әрекеттерді үйреніп, қайталай алады. Бала сабақты түсінгеннен кейін, ол өз бетінше жұмыс істеуге көшеді, ал мұғалім оны бақылайды. Содан кейін мұғалім баланы оңаша қалдырады, бірақ оған біраз қашықтықтан қарайды;

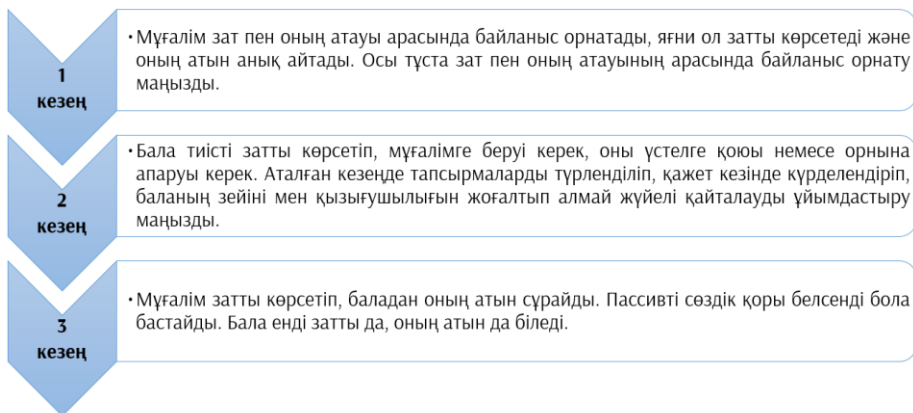
- егер, сабақ аяқталғаннан кейін бала материалмен дұрыс жұмыс істемесе, оны ешбір жағдайда айыптауға болмайды. Сабақты кейінірек, қолайлы уақытта қайталау керек;

- сабақтан кейін бала өздігінен жұмыс істейді. Ұялақ баланы мұғалім ынталандырып, жігерлендіруі керек, бірақ ешқашан көрсетілген жаттығуды материалмен орындауға мәжбүрлемейі керек;

- бала материалды өз бетінше өңдеуді үйренгеннен кейін, тиісті материалдарды ақылмен біріктіріп, өзгертуге болады;

- болашақта сабақтарды бір балаға да, бірнеше балаға да бір уақытта үйретуге болады. Бірақ бірінші сабақ ең маңызды. Баланың жеке даму деңгейін анықтау, жеке байланыс, оған мұқият назар аудару маңызды.

Материалмен ұзақ және қарқынды жұмыс жасағаннан кейін сіз алған дағдыларыңызды бекітіп, жаңа ұғымдарды енгізуіңіз керек. Бұл ауызша сабақтарда болады. Мұндай сабақтар үш кезеңді қамтиды:

Осылайша, бала өзінің белсенді сөздік қорын кеңейтеді. Мұны қысқаша былай білдіруге болады:

1. Бұл – ...
2. Маған бер...
3. Мынау не?

Дұрыс уақытта оқытылған жақсы сабақ балаға жаңа білім мен дағдылар береді, қоршаған әлем туралы түсініктерін кеңейтеді.

Сабақ балаға әлемнің жаңа қырлары мен өлшемдерін ашатын әлемнің кілті береді, - деп атап өтеді Е.Хилтунен. Материалдың көмегімен алынған білім баланың айналасында қолданылады және сыналады. Бала өзін қалыпқа келтіреді: оның рухани әлеуеті артып, мүмкіндіктері шоғырланып, кеңейеді. Оның ішкі және сыртқы әлемі арасындағы байланыстар тереңдей түседі және күшейеді, оның ішкі «мені» оянады [4].

Монтессори технологиясы балалардың сенсорлық қабілеттерін дамытуға бағытталған арнайы ойындар мен жаттығуларды қамтиды. Бұл ойындар баланың табиғи қызығушылығын оятып, сенсорлық қабылдауын жетілдіреді. Мұндай ойындарды сабақ барысында қолдану психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалардың сенсорлық дамуын қолдауға және олардың танымдық қабілеттерін жақсартуға көмектеседі. Төменде ойындардың бірнеше түрі көрсетіліп, сипатталады:

Өлшемді ажырату-қызғылт мұнара ойыны.

Материал: қызғылт мұнара әртүрлі өлшемдегі 10 текшеден (ауыр ағаш, қызғылт түсті) тұрады. Ең кішкентай текшенің қабырғасының ұзындығы 1см, ең үлкен текшенің қабырғасының ұзындығы 10 см.

Тікелей мақсат - «үлкен» – «кішкентай» ұғымдарын қалыптастыру, сенсориканы дамыту

Жанама мақсат - моториканы дамыту, заттарды ретке келтіру қабілетінің қозғалысын үйлестіру.

«Мата бөліктері бар қорап» ойыны.

Материал: қорапта матаның бірнеше бөліктері бар, олар жұптасқан. Маталар сапасы, түсі немесе үлгісі бойынша ерекшеленеді.

Тікелей мақсат - сенсориканы дамыту.

Жанама мақсат - ұсақ моториканы дамыту.

Мұғалім тартпадан матаның бөліктерін алып, оларды жұппен реттеп, үстелге қояды. Ол баланың алдына бір-бірінен мүлдем өзгеше екі жұп мата қояды, қолына кезек-кезек бөліктерді алып, оларды бас бармақ пен сұқ саусақпен сезінеді. Баланы да солай етуге шақырады. Енді ол бөліктерді араластырады, олардың біреуін баланың қолына береді, бала оны сезініп, қалған бөліктердің ішінен бірдей нәрсені таңдауы керек.

Монтессори ойындары баланың сенсорлық дамуына кешенді түрде әсер етеді. Әр ойын арқылы балалар табиғат заңдылықтарын үйреніп, өздерінің сенсорлық қабілеттерін жетілдіреді. Бұл ойындарды сабақта жүйелі түрде қолдану психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалардың дамуын тиімді түрде қолдайды.

Қорытындылай келе, Мария Монтессори технологиясы психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалардың сенсорлық дамуын кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс балалардың жеке қажеттіліктерін ескеріп, олардың өздігінен әрекет ету және қоршаған әлеммен байланыс орнату қабілеттерін арттырады. Осылайша, Монтессори әдісі психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалардың әлеуетін ашуға көмектесетін тиімді педагогикалық құрал болып табылады.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Железнова С.В. Что мы знаем о девочках и мальчиках?//Инновационные проекты и программы в образовании. – 2010. – №2..
2. Афанасьеват Т.А., Сумнительный К.Е. Я люблю Монтессори. - М.: Издат. дом «Карапуз», 2004.
3. Монтессори М. Помоги мне сделать это самому. – М.: Издат. дом «Карапуз», 2000.
4. Хилтунен Е. Практическая Монтессори-педагогика. Альта-принт, 2005

Smagulova Dina Saparovna

Assistant Professor

**Caspian university of technology and engineering named after Sh. Yessenov
(Aktay, Kazakhstan)**

ACCOMPLISHMENTS OF YESSENOV UNIVERSITY

Yessenov Technopark: A New Hub for Innovation and Education in Aktau

Yessenov University, a leading educational institution in the Caspian region, is set to open the state-of-the-art Yessenov Technopark in November 2024. This ambitious project aims to foster innovation, entrepreneurship, and technical education, providing students with cutting-edge tools and resources to bring their ideas to life.

A State-of-the-Art Workshop for Innovation

The Yessenov Technopark will serve as a workshop equipped with modern tools and digital laboratories for 3D modeling and prototyping. With facilities designed for computer modeling, digital production, and small-scale manufacturing, the Technopark enables students to work with plastic, polymers, sheet materials, electrical projects, robotics, and computer graphics. The initiative ensures that students develop essential skills in design, programming, and prototyping, preparing them for careers in high-tech industries.

A Socio-Economic Catalyst for the Mangystau Region Facility and Feature

The Yessenov Technopark is a two-story facility spanning 2,000 square meters. The ground floor houses specialized workshops, including:

- **Robotics Lab** for developing and testing robotic systems.
- **Electronics Workshop** for working with electrical circuits and devices.
- **3D Printing and Scanning Zone** for prototyping and model creation.
- **Furniture Design and Carpentry Workshops.**
- **Metalworking Workshop** for creating metal structures.
- **Sewing and Printing Workshops.**
- **Art Workshop and IT Lab.**

The second floor will host various resource centers:

- **01 EDU Platform:** Yessenov University is the first in Kazakhstan to implement this practice-oriented program from France, offering students a two-year training course recognized in the EU.
- **Caspian Entrepreneurship Center:** Students will participate in startup incubation and acceleration programs in EdTech, FinTech, EcoTech, DeepTech, and Social Startups.
- **Astana Hub Partnership:** IT professionals will have access to skill development and acceleration programs.
- **Office for Commercialization of Scientific Research:** This office will facilitate the commercialization of research results and fund innovative projects.

Industry Collaboration and Future Growth

Yessenov University is actively negotiating with leading companies, such as Schlumberger and InDrive, to establish joint laboratories within the Technopark. These partnerships will offer students real-world experience, bridging the gap between academia and industry.

University Growth and Global Engagement

The Yessenov Technopark is part of the university's broader expansion efforts. Recent developments include:

- Opening of the Kazakhstan-Germany Institute of Sustainable Engineering (KINI).
- New Student Park and Sports Stadium.
- Collaborations with international universities in Azerbaijan, Russia, Turkey, and Bulgaria.
- Increased participation in Erasmus+ programs and academic mobility initiatives.

A Vision for the Future

Since 2021, Yessenov University has been at the forefront of educational innovation, introducing unique diplomas with verification codes, launching the Huawei ICT Academy, and signing over 100 international agreements. The institution continues to grow, offering students opportunities for academic excellence, global exchange, and community engagement.

With the launch of the Yessenov Technopark, the university is solidifying its role as a center for technological advancement, entrepreneurship, and professional development, contributing to the socio-economic progress of the region and beyond.

SECTION: TECHNICAL SCIENCE. TRANSPORT

УДК 620.9

Мищенко Владимир Иванович
преподаватель спец. дисциплин
ЧУ «Колледж-Школа им академика К.А. Сагинова»
(Караганда, Казахстан)

ВОЗОБНОВЛЯЕМЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ В СИСТЕМАХ ТЕПЛОСНАБЖЕНИЯ

Аннотация. В современных условиях энергопотребление играет важную роль в социально-экономическом развитии. Традиционные методы теплоснабжения, основанные на использовании ископаемых видов топлива, приводят к истощению природных ресурсов и негативному воздействию на окружающую среду. В связи с этим возрастает необходимость перехода на возобновляемые источники энергии (ВИЭ) в теплоснабжении. Использование солнечной, геотермальной энергии, биомассы и других ВИЭ позволяет не только снизить уровень выбросов парниковых газов, но и повысить энергетическую независимость государств [1]. В данной статье рассмотрены основные виды возобновляемых источников энергии, их применение в системах теплоснабжения, преимущества, вызовы и перспективы развития.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, теплоэнергетика, системы теплоснабжения

Основные возобновляемые источники энергии в теплоснабжении

1. Солнечная энергия

Солнечная энергия представляет собой один из наиболее перспективных источников возобновляемой энергии для теплоснабжения. Основными технологиями, применяемыми в этом направлении, являются:

Солнечные коллекторы – устройства, преобразующие солнечную энергию в тепловую.

Фотовольтаика с тепловыми насосами – комбинированные системы, генерирующие как электричество, так и тепло.

Сезонное хранение солнечного тепла – использование больших подземных резервуаров или теплоаккумуляторов.

2. Геотермальная энергия

Геотермальные источники тепла используются в системах отопления и горячего водоснабжения. Применяются следующие технологии:

Геотермальные тепловые насосы (ГТП) – устройства, извлекающие тепло из грунта или подземных вод.

Глубинные геотермальные станции – станции, использующие тепло магматических источников [2].

3. Биомасса и биотопливо

Биомасса является широко распространенным источником тепла, особенно в сельской местности. Используются:

Пеллетные и щеповые котлы – оборудование, работающее на прессованных древесных отходах.

Биогазовые установки – системы, перерабатывающие органические отходы в биогаз.

Сжигание сельскохозяйственных отходов – экономически выгодное решение для отопления ферм и теплиц.

4. Тепло ветра и водоемов

Ветроэнергетика может применяться в сочетании с тепловыми насосами. Водные источники также используются для отопления:

Гидротермальные системы – извлечение тепла из рек, озер и морей.

Использование теплоты сточных вод – вторичное использование тепловой энергии промышленных и бытовых сточных вод.

Преимущества использования ВИЭ в теплоснабжении

Экологическая чистота – снижение выбросов CO₂ и других вредных веществ.

Энергетическая независимость – сокращение зависимости от ископаемого топлива.

Экономическая эффективность – снижение эксплуатационных расходов в долгосрочной перспективе [3].

Долговечность и устойчивость – длительный срок службы оборудования.

Технические и экономические вызовы

Несмотря на преимущества, внедрение ВИЭ в теплоснабжение сталкивается с определенными трудностями:

Высокая стоимость начальных инвестиций.

Необходимость хранения энергии (особенно для солнечных и ветровых источников).

Зависимость от климатических условий.

Технические ограничения и сложность интеграции в существующую инфраструктуру.

Перспективы развития

Будущее теплоснабжения на основе ВИЭ связано с:

Развитием новых технологий хранения тепловой энергии.

Совершенствованием тепловых насосов и гибридных систем.

Интеллектуальными системами управления энергопотреблением.

Государственными программами поддержки и субсидирования [4].

Заключение

Возобновляемые источники энергии играют ключевую роль в будущем систем теплоснабжения. Их внедрение требует значительных инвестиций и технологических решений, однако в долгосрочной перспективе они обеспечат экологически чистое,

устойчивое и экономически выгодное теплоснабжение. Развитие ВИЭ является важным шагом на пути к устойчивому энергетическому будущему.

Кроме того, рост интереса к возобновляемым источникам энергии сопровождается активным развитием технологий, совершенствованием законодательства и привлечением частных инвестиций в эту сферу. Многие страны уже разрабатывают стратегии по полной декарбонизации систем теплоснабжения к середине XXI века, что подчеркивает важность данного направления.

Для успешного внедрения ВИЭ в теплоснабжение необходим комплексный подход, включающий модернизацию инфраструктуры, развитие новых методов хранения энергии, а также государственную поддержку. Только таким образом можно обеспечить устойчивость и надежность энергосистем будущего [5].

В конечном итоге, широкомасштабное применение возобновляемых источников энергии в теплоснабжении не только способствует снижению негативного воздействия на окружающую среду, но и создает новые рабочие места, способствует развитию науки и технологий, а также обеспечивает энергетическую безопасность государств. Переход на ВИЭ – это не только необходимость, но и возможность для устойчивого развития всего общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Остергаард П.А. Интеграция возобновляемых источников энергии в системы теплоснабжения // Renewable Energy, 2020.
2. Лунд Х. Устойчивые энергетические системы: переход на ВИЭ. Elsevier, 2014.
3. Международное энергетическое агентство (IEA). Отчет о развитии возобновляемой энергетики в теплоснабжении. 2022.
4. Фролов К.В. Энергоэффективность и возобновляемые источники энергии. Москва: Энергоатомиздат, 2019.
5. IPCC. Специальный доклад о возобновляемых источниках энергии и смягчении изменения климата, 2021.

SECTION: PHYSICAL CULTURE

Дайрабаев Серик Ергалиевич, Кондратенко Светлана Анатольевна,
Арзиев Шохрат Авакриевич, Нокишев Мурат Бидахметович
Казахский Национальный аграрный исследовательский университет
(Алматы, Казахстан)

ВЛИЯНИЕ КООРДИНАЦИОННЫХ УПРАЖНЕНИЙ НА УМСТВЕННУЮ РАБОТОСПОСОБНОСТЬ

Аннотация. Рассмотрены особенности влияния координационных упражнений на когнитивные способности, которые улучшают память, внимание, креативное мышление и общую умственную работоспособность, а также их регулярное выполнение является эффективным инструментом для повышения качества жизни людей любого возраста.

Интеграция координационных упражнений в образовательные и профессиональные программы может стать ключевым фактором в развитии когнитивного потенциала общества.

Ключевые слова: координационные упражнения, умственная работоспособность, когнитивные функции после использования координационных упражнений.

Dayrabayev Serik Er., Kondratenko Svetlana An.,
Arziev Shokhrat Av., Nokishev Murat B.
Kazakh National Agrarian Research University
(Almaty, Kazakhstan)

THE INFLUENCE OF COORDINATION EXERCISES ON MENTAL PERFORMANCE

Abstract. The features of the influence of coordination exercises on cognitive abilities, which improve memory, attention, creative thinking and general mental performance, are considered, as well as their regular implementation is an effective tool for improving the quality of life of people of any age. Integrating coordination exercises into educational and vocational programs can be a key factor in developing the cognitive potential of society.

Key words: coordination exercises, mental performance, cognitive functions after using coordination exercises.

Актуальность исследования: Современный мир требует от человека не только физической, но и умственной гибкости и выносливости. Одним из эффективных инструментов для повышения когнитивных способностей являются координационные

упражнения, которые способствуют улучшению памяти, внимания, скорости мышления и других умственных функций. Исследования таких авторов, как Лях В.И. [1, 2] и Сарсекеев Г.М. [3, 4], подтверждают, что регулярная практика координационных движений оказывает благоприятное воздействие на мозг, способствуя развитию нейропластичности и повышению эффективности умственной деятельности.

Понятие координационных упражнений: Координационные упражнения представляют собой действия, требующие высокой точности движений, согласованной работы различных мышечных групп и концентрации внимания. Они включают:

1. Балансировочные упражнения:

- Ходьба по узкой линии или балансировочной доске.
- Стояние на одной ноге с закрытыми глазами.

2. Жонглирование и работа с предметами:

- Метание и ловля мячей.
- Одновременные движения двумя руками.

3. Сложные двигательные паттерны:

- Асинхронные движения рук и ног.
- Перекрёстные движения (например, дотрагивание правым локтем до левого колена).

Эти упражнения активно стимулируют сенсорные и моторные зоны мозга, что ведёт к улучшению когнитивных функций.

Влияние координационных упражнений на когнитивные способности:

1) Улучшение внимания и памяти: согласно Ляху В.И. [1], выполнение координационных упражнений повышает способность концентрироваться на задачах. Это связано с активацией лобных долей мозга, которые отвечают за планирование и контроль действий. В своих исследованиях он указывает, что регулярная практика улучшает оперативную память, что особенно важно для учащихся.

2) Повышение скорости обработки информации: Сарсекеев Г.М. [4]. подчёркивает, что координационные упражнения улучшают нейропластичность мозга – способность формировать новые нейронные связи. Это проявляется в ускорении обработки информации, что положительно сказывается на учебной и профессиональной деятельности.

3) Стимуляция межполушарного взаимодействия: Выполнение упражнений, требующих одновременной работы правой и левой сторон тела, способствует развитию межполушарной связи. Это приводит к улучшению аналитического и креативного мышления [5, 6, 7]. Например, игры, включающие синхронные и асинхронные движения, активно задействуют мозолистое тело – структуру, соединяющую два полушария мозга.

Физиологические механизмы: 1) Активизация кровообращения: Координационные упражнения улучшают кровоснабжение мозга, что способствует лучшему снабжению клеток кислородом. Лях В.И. [1, 2] подчёркивает, что интенсивная работа мозга требует достаточного уровня кислорода для предотвращения усталости и повышения производительности.

2) Выработка нейротрофинов: Сарсекеев Г.М. [4] отмечает, что физическая активность стимулирует выработку нейротрофического фактора мозга (BDNF). Этот

белок играет ключевую роль в росте и укреплении нейронных связей, а также в улучшении когнитивных функций.

3) Регуляция стресса: Координационные упражнения помогают снижать уровень кортизола (гормона стресса) и способствуют выработке эндорфинов, что улучшает эмоциональное состояние и способствует ясности мышления.

Применение координационных упражнений в образовательной и профессиональной практике. 1) В школьной программе: Лях В.И. [2] предлагает включать координационные упражнения в школьные уроки физической культуры. Его исследования показывают, что регулярные тренировки (10–15 минут в день) способствуют повышению успеваемости учеников.

1) В школьной программе: Лях В.И. [2] предлагает включать координационные упражнения в школьные уроки физической культуры. Его исследования показывают, что регулярные тренировки (10–15 минут в день) способствуют повышению успеваемости учеников.

2) В повседневной жизни: Сарсеев Г.М. [4] рекомендует выполнять координационные упражнения людям всех возрастов. Например:

- Для детей: игры с мячом, танцы и жонглирование.
- Для взрослых: йога, упражнения на равновесие и скандинавская ходьба.

3) В корпоративной среде: Координационные упражнения могут быть интегрированы в программы корпоративного фитнеса для улучшения работоспособности сотрудников и снижения уровня стресса.

Результаты исследований: Исследования Ляха В.И. [1] показывают, что уже через 6 недель регулярных занятий координационными упражнениями учащиеся демонстрируют:

- Повышение концентрации внимания на 20%.
- Улучшение памяти на 15%.
- Снижение времени реакции на 10%.

Сарсеев Г.М. [3] отмечает, что у взрослых регулярные тренировки способствуют снижению риска развития возрастных когнитивных нарушений и повышению общей продуктивности.

Выводы: Координационные упражнения оказывают значительное влияние на когнитивные способности. Они способствуют улучшению памяти, внимания, креативного мышления и общей умственной работоспособности. Исследования Ляха В.И. [1, 2] и Сарсеева Г.М. [3, 4] подтверждают, что их регулярное выполнение является эффективным инструментом для повышения качества жизни людей любого возраста.

Интеграция координационных упражнений в образовательные и профессиональные программы может стать ключевым фактором в развитии когнитивного потенциала общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Лях В.И. "Координационные способности: теория и практика." Москва: Просвещение, 2006.
2. Лях В.И. "Физическое воспитание школьников: методические рекомендации." Москва: Владос, 2012.

3. Сарсекеев Г.М. "Влияние двигательной активности на когнитивные процессы у детей и подростков." Алматы: КазНПУ имени Абая, 2015.
4. Сарсекеев Г.М. "Роль физической активности в сохранении когнитивного здоровья в зрелом возрасте." Вестник педагогики и психологии, 2018, № 3, с. 45–52.
5. Селуянов В.Н. "Физиология человека в спорте." Москва: Академия, 2010.
6. Schmidt R.A., & Lee, T. D. "Motor Control and Learning: A Behavioral Emphasis." Human Kinetics, 2011.
7. Ratey J.J. "Spark: The Revolutionary New Science of Exercise and the Brain." Little, Brown and Company, 2008.

УДК 796

Дайрабаев Серик Ергалиевич, Сарсекеев Габит Махметович,
Куанышев Асгат Серикович, Нокишев Мурат Бидахметович
Казахский Национальный аграрный исследовательский университет
(Алматы, Казахстан)

ФИЗИОЛОГИЯ, БИОХИМИЯ И ВОСПИТАНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ФУТБОЛИСТОВ

Аннотация. Футбол – это динамичный и высокоинтенсивный вид спорта, требующий от спортсменов высокой физической подготовки, координации движений, силы, выносливости и скорости. В данной статье рассматриваются физиологические и биохимические процессы, происходящие в организме футболистов, а также влияние футбола на развитие физических качеств спортсменов.

Полученные данные позволяют глубже понять механизмы адаптации организма к футбольным нагрузкам и оптимизировать тренировочный процесс на основе научного подхода.

Ключевые слова: футбол, физиология, биохимия, физические качества, выносливость, сила, быстрота, координация, восстановление.

Dayrabayev Serik Er., Sarsekeyev Gabit M.,
Kuanyshev Askat S., Nokishev Murat B.
Kazakh National Agrarian Research University
(Almaty, Kazakhstan)

PHYSIOLOGY, BIOCHEMISTRY AND EDUCATION OF PHYSICAL QUALITIES IN FOOTBALL PLAYERS

Annotation. Football is a dynamic and high-intensity sport that requires athletes to have high physical fitness, coordination, strength, endurance and speed. This article examines the physiological and biochemical processes occurring in the body of football players, as well as the influence of football on the development of physical qualities of athletes.

Key words: football, physiology, biochemistry, physical qualities, endurance, strength, speed, coordination, recovery.

Актуальность исследования: Футбол – один из самых популярных и динамичных видов спорта, требующий высокой физической подготовки, развитой координации движений, скорости, выносливости и ловкости. Современный уровень игры предъявляет все более высокие требования к функциональному состоянию спортсменов, что делает изучение физиологических и биохимических процессов, происходящих в организме футболистов, особенно актуальным [3, 4, 5]. Глубокое понимание механизмов энергообеспечения, адаптации к нагрузкам и восстановления организма позволяет разрабатывать эффективные тренировочные методики, повышающие спортивные результаты.

1. Физиология и биохимия футбола

1.1. Энергетическое обеспечение работы мышц

Во время игры организм футболиста использует три основных системы энергообеспечения: [1, 6]

1. Анаэробная алактатная система (АТФ-КрФ система)

- Действует в первые 10 секунд интенсивной нагрузки (спринт, резкий старт, прыжок).

- Основные источники энергии – аденозинтрифосфат (АТФ) и креатинфосфат (КрФ).

- Быстрое восстановление АТФ без образования молочной кислоты.

2. Анаэробная лактатная система (гликолиз)

- Работает в течение 10–90 секунд при интенсивной деятельности.

- Источник энергии – гликоген, расщепляющийся до лактата.

- Побочный продукт – молочная кислота, вызывающая утомление.

3. Аэробная система (окислительное фосфорилирование)

- Основной источник энергии при длительных нагрузках (90-минутный матч).

- Использует углеводы, жирные кислоты и аминокислоты.

- Обеспечивает высокую выносливость при умеренной интенсивности работы.

1.2. Сердечно-сосудистая система и дыхание

Футболисты обладают высокой кардиореспираторной выносливостью, так как их сердце и легкие адаптированы к интенсивным нагрузкам: [2]

- ЧСС во время игры варьируется от 140 до 190 ударов в минуту.

- Увеличенный объем сердца способствует эффективному насыщению тканей кислородом.

- Развитая капиллярная сеть улучшает удаление продуктов обмена.

Показатель $\text{VO}_2 \text{ max}$ (максимальное потребление кислорода) у профессиональных футболистов составляет 55–70 мл/кг/мин, что указывает на высокую аэробную мощность.

1.3. Биохимические процессы в мышцах

Во время игры происходит интенсивное использование энергетических субстратов, таких как глюкоза, жирные кислоты и аминокислоты. [1, 6] Основные процессы включают:

- Расщепление АТФ и КрФ для мгновенного энергообеспечения.

- Утилизацию гликогена для поддержания интенсивной работы.

- Окисление жирных кислот при низкой и средней интенсивности нагрузки.

Повышенное производство молочной кислоты при анаэробной работе вызывает утомление, однако у тренированных футболистов лактат быстрее перерабатывается в печени и мышцах, что позволяет дольше сохранять высокую работоспособность.

1.4. Гормональная регуляция

Гормональные изменения во время игры способствуют адаптации организма:

- Адреналин и норадреналин – усиливают мобилизацию энергии, ускоряют частоту сердечных сокращений.

- Кортизол – способствует расщеплению белков и жиров для энергообеспечения.

- Тестостерон и гормон роста – ускоряют восстановление мышц после нагрузки.

После матча уровень инсулина повышается, способствуя восстановлению запасов гликогена в мышцах и печени.

1.5. Водно-солевой баланс и терморегуляция

Во время игры футболисты теряют до 2 литров жидкости через потоотделение.

Дефицит воды приводит к:

- Уменьшению объема циркулирующей крови.
- Снижению работоспособности и повышению риска травм.
- Ухудшению терморегуляции.

Для компенсации необходимо употреблять жидкости с электролитами (натрий, калий, магний) перед, во время и после игры.

2. Влияние футбола на физические качества спортсменов

2.1. Сила

Сила необходима для борьбы за мяч, выполнения мощных ударов и прыжков.

Футболисты развивают силу через: [3, 4, 5]

- Силовые тренировки (приседания, становая тяга, прыжки).
- Ударную технику, требующую мощной работы мышц ног и корпуса.
- Борьбу в единоборствах.

2.2. Выносливость

Футболисты бегают в среднем 8-12 км за матч, что требует высокой выносливости.

Развитие выносливости достигается за счет:

- Интервального бега и кроссовых тренировок.
- Высокоинтенсивных игровых упражнений.
- Улучшения аэробного и анаэробного обмена.

2.3. Быстрота

Быстрота важна при ускорениях, смене направления движения и реакции на игру.

Для её развития применяются:

- Спринтерские тренировки.
- Упражнения на стартовую скорость и резкое торможение.
- Игровые упражнения в ограниченном пространстве.

2.4. Ловкость и координация

Футбол требует высокой ловкости для выполнения финтов и смены направления движения. Улучшение координации достигается через:

- Дриблинг, обводку соперников.
- Балансировочные упражнения.
- Тренировки на реакцию и переключение внимания.

2.5. Гибкость

Гибкость снижает риск травм и повышает амплитуду движений. Она развивается с помощью:

- Динамической и статической растяжки.
- Комплексов упражнений на подвижность суставов.

Выводы:

Футбол представляет собой уникальный вид спорта, в котором сочетаются высокие требования к физической подготовке, сложные биохимические процессы и адаптации организма к нагрузкам. Развитие силы, выносливости, быстроты, ловкости, координации и гибкости напрямую связано с физиологическими и биохимическими изменениями в организме спортсменов. Современные исследования позволяют разрабатывать эффективные тренировочные программы, повышающие спортивные результаты и предотвращающие травмы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Осипова Г. Е., Сычева И. М., Осипов А. В. "Биохимия спорта"
2. Капилевич Л. В. "Физиология человека. Спорт"
3. Полишкис М. С., Выжгин В. А. "Футбол: Учебник для институтов физической культуры"
4. Нигманов Б. Б. "Влияние футбола на физические и умственные качества человека"
5. Стыценко М. М., Бутова Н. В. "Влияние занятий футболом на уровень физического развития школьников"
6. Кулиничков О. С., Лапшин И. А. "Биохимия в практике спорта"

УДК 796

Қоспағарова Жадыра Сагиевқызы, Туякбаева Меруерт Шекеевна,
Аркабаева Сәуле Қайралаевна, Манапов Ядикар Ялкунжанович
Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті
(Алматы, Қазақстан)

ФИЗИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТ ҚАЛЫПТАСТЫРУ РЕТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Аннотация. Жоғары білім алуда заманауи талаптар қоғамның алдында жаңа талаптар қояды - қоғамдағы өзгерген сұранысқа жауап беретін маман дайындайды. Жас мамандар кешегіге қарағанда көп білуі қажет, кәсіби ұтқырлық, зияткерлік деңгейдің жоғарғы дәрежесін талап етеді. Бұл жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ерекшеліктеріне және ғылыми-техникалық прогресстің қарқындылығына байланысты. Университетте білім алу, бірінші кезекте, студенттердің жалпы интеллектуалды дамуына айтарлықтай әсер етуі тиіс. Векслер шкаласының әдісімен жасалған Л.В. Меншиковтың зияткерлік деңгейді зерттеуінде, техникалық университетте оқу - бұл интеллектуалды біртұтас білім ретінде интеграциялау - оның жеке партияларының арасындағы байланыстарды күшейту екенін көрсетті. Білім беру техникалық мамандықты меңгеруге маңызды рөл атқаратын, оның іргетастарына әсер ететін, интеллектің ауызша құрылымдарының дамуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: физикалық мәдениет құралдары, спорттың ойын түрлері, туризм, альпинизм, спорттық бағдарлау: белсенді және бағытты физикалық істің басқа да түрлері; көлемді сауықтыру-спорттық шаралары, тамақтану және ұйқы нормалары, теріс қылықтардан бас тарту, таза ауада тұру, қалыпты белсенді қозғалыс. Қазіргі уақытта өмірдің қарқыны айтарлықтай өсті.

Kospagarova Zhadyra S., Tuyakbayeva Meruert Sh.,
Arkabaeva Saule K., Manapov Yadikar Ya.
Kazakh National Research University
(Almaty, Kazakhstan)

PHYSICAL CULTURE FORMATION REGULATORY WORK

Annotation. Modern requirements for higher education place new demands on society - to train specialists who meet the changing needs of society. Young specialists need to know more than before, require professional mobility, a high level of intellectual level. This is due to the peculiarities of the new socio-economic situation and the intensity of scientific and technological progress. University education should, first of all, have a significant impact on the general intellectual development of students. In the study of intellectual level by L.V. Menshikov, conducted using the Wechsler scale, it was shown that studying at a technical university is the integration of intellectual knowledge into a single whole - strengthening the connections between its individual parts. Education plays an important role in mastering a

technical specialty, affecting its foundations, contributing to the development of verbal structures of intelligence.

Key words: *Physical culture facilities, sports games, tourism, mountaineering, sports orienteering: other types of active and directed physical activity; comprehensive health and sports activities, nutrition and sleep standards, refusal of bad habits, living in the fresh air, moderate active movement. Nowadays, the pace of life has increased significantly.*

Бұл адамның физикалық жағдайына қойылатын заманауи талаптардың ұсынылуына әкелді және психикалық, ақыл-ой және эмоционалдық салаға ауыртпалықты айтарлықтай арттырды

Дене тәрбиесі процесінде студенттің кәсіптік маңызды қасиеттері мен тұлғалық қасиеттерін мақсатты түрде қалыптастыру олардың дене шынықтыруына тән әдістермен, ықпал ету шаралары мен әсер ету құралдарының көмегімен алдын-ала әзірленген модельге сәйкес оларды қалыптастыру болып табылады. Бұл әдіс – ғалымдар педагогтар, психологтар әзірлеген кәсіби тұлғаның қалыптасуының қазіргі заманғы тұжырымдамасына негізделген. Бұл мақсатқа жету үшін жоғары білім стандарттарына сәйкес мынадай білім беру, дамыту және сауықтыру мәселелері қарастырылады:

- жеке тұлғаның дамуындағы дене шынықтырудың рөлін түсіну және оны кәсіби қызметке дайындау;

- дене шынықтыру және салауатты өмір салтын ғылыми және тәжірибелік негіздерін білу;

- дене шынықтыруға мотивациялық және аксиологиялық қатынасты қалыптастыру, салауатты өмір салтын қалыптастыру, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі тәрбиелеу, тұрақты жаттығу мен спортқа деген қажеттілік;

- денсаулықты, психикалық және психологиялық тұрақтылықты сақтауды және нығайтуды, психологиялық қабілеттерін дамытуды және жетілдіруді, дене шынықтырумен өзін-өзі анықтауды қамтамасыз ететін тәжірибелік дағдылар мен қабілеттерін меңгеру;

- болашақ мамандыққа психологиялық дайындығын анықтайтын жалпы және кәсіби-қолданбалы дене дайындығын қамтамасыз ету;

- өмірлік және кәсіби мақсаттарға жету үшін дене шынықтыру мен спорттық іс-әрекеттерді шығармашылық пайдалануда тәжірибе жинақтау.

Жоғары білім алуда заманауи талаптар қоғамның алдында жаңа талаптар қояды - қоғамдағы өзгерген сұранысқа жауап беретін маман дайындайды. Жас мамандар кешегіге қарағанда көп білуі қажет, кәсіби ұтқырлық, зияткерлік деңгейдің жоғарғы дәрежесін талап етеді. Бұл жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ерекшеліктеріне және ғылыми-техникалық прогрестің қарқындылығына байланысты. Векслер шкаласының әдісімен жасалған Л.В. Меньшиковтың зияткерлік деңгейді зерттеуінде, техникалық университетте оқу - бұл интеллектуалды біртұтас білім ретінде интеграциялау - оның жеке партияларының арасындағы байланыстарды күшейту екенін көрсетті. Білім беру техникалық мамандықты меңгеруде маңызды рөл атқаратын, оның іргетастарына әсер ететін, интеллектің ауызша құрылымдарының дамуына ықпал етеді. Табиғаттың сауықтыру күштерін қолдану (беріктендіру) ағзаның

қорғанысын күшейтеді және белсендіреді, зат алмасуды, жүрек және қан тамырларын жақсартады және жүйке жүйесінің күйіне жағымды әсер етеді. Дене және психикалық өнімділік деңгейін ұстап тұру және жақсарту үшін маңызды, жұмыс пен демалыстың дұрыс үйлесуі, ұйқының және тамақтанудың нормалануы, жаман әдеттерден бас тарту, таза ауада болу, жеткілікті дене белсенділігі бар денсаулық пен гигиеналық шаралар кешені беріледі. Салауатты өмір салтын ұстанып, физикалық жаттығулармен айналысатын адам, көп қозғалыс көрсетпейтін адамға қарағанда, көп жұмыс атқара алады. Бұл организмнің резервтік қуатына байланысты.

1. Студенттің оқу еңбегі.

Жоғарғы білім берудің маңызды міндеттерінің бірі - студенттердің интеллектуалдық қызметінің мүмкіндіктерін барынша жүзеге асыру үшін жағдай жасау. Ұлы Аристотельдің айтуынша, «жақсы көшбасшы «этоспен», «пафоспен», «логоспен» иелену қажет. «Этос» - жоғарғы адамгершілік, өзіне сенімділікті көрсету, «пафос» - адам сезіміне әсер ету қабілеті, «логос» - өз іс-әрекеттерін ақылға қонымды түрде негіздеуге және адамдардың ойлануына мүмкіндік береді. ЖОО – мектеп емес, ЖОО оқытпайлы, ЖОО өзін-өзі анықтауға, объективті дамуға, өзінің «мен», мәдениетін, зияткерлігін, қасиеттерін, қабілеттерін, дағдыларын және денсаулығын, психикалық және физикалық өнімділігінің жоғары деңгейін келтіруге күші мен қабілетіне ие болуы үшін жағдай жасайды.

Адам денсаулығы 45-50% өмір сүру жағдайына, таңдалған стиль, тұлғаның қырларының қалыптасуымен анық байланысты.

Әрбір жоғарғы оқу орны өзінің ақпараттық және білім беру ортасын үнемі жетілдіріп отырады. Оның күрделілігі студентке, әсіресе, бірінші курс студенттеріне оң әсері мұғалімдердің педагогикалық дәрежесі мен деңгейіне байланысты. Негізгі компонентке дейін – ЖОО-ның (мектеп «дене тәрбиесі» емес) дене тәрбиесі, спорт, семестрде білім берудің бірінші формалары мен түрлерінде, сондай-ақ организмге қатысты қатаң, кейде тесттер мен емтихандар кезінде жеткілікті жоғары емес, соңғы кездегі оқушыларды университетте болу шарттарына бейімдеу кезеңін қысқартады. Зияткерлік, физикалық және рухани күштің үйлесімді тіркесімі адамның дамуы мен қалыптасуы кезінде жоғары бағаланады. Университет мұндай мүмкіндікті ұсынады. Университеттің нысандарына және оқыту түрлеріне бейімделуден ерекше назар аудару қажет. Мектеп уақытынан университетке жылдам ауысу уақытында жүрген бірінші курс студенті үшін семестрге, 2-3 жылға созылуы мүмкін уақытты қысқарту маңызды. Досшыл, спортқа қызығушылығы бар, әлеуметтік іс-шаралармен шұғылданатын, әрбәр жауапкершілігі бар жұмыстармен айналысатындардың уақытын қысқарту туралы заңдылық қарастырылуда.

Бұл ықпал етеді:

- физикалық мәдениет құралдары, спорттық ойын түрлері, туризм, альпинизм, спорттық бағдарлау;
- белсенді және әртүрлі бағыттағы физикалық жұмыстар;
- құрамында студент-қатысушы, ұйымдастырушы, көмекші және т.б. бар көлемді спорттық-сауықтыру іс-шаралары;

- Алдағы 3-5 жылда сіздің өміріңізді ақылмен жоспарлау шынайы өзін-өзі жетілдіру бағдарламасы түрінде жоспарланған, оның негізгі ережелері денсаулықты жақсартуға, ақылдылықты арттыруға және таңдаған маманды меңгеруге бағытталған. Жұмысқа қабілеттілік - адамның арнайы білімі, дағдысы, физикалық, психологиялық және физиологиялық қасиеттері бар тиісті мүмкіндіктерін үйлестіру, мақсатты әрекеттерді орындау, психикалық белсенділікті қалыптастыру. Студенттің жұмыс қабілетінің ең типтік өзгерістері жұмыс жүктемесімен, сабақ кестесімен, қосымша факторлар ретінде зерттеу және кәсіптік қызметтің жұмысымен байланысты. Бұларға өнімділікті оңтайландыру үшін физикалық мәдениетті пайдалану ерекшеліктері кіреді. Қабылданған сауықтыру білім беру жүйесі: сабақ арасындағы кішігірім үзіліс, айлық, қыстық және жаздық демалыс уақыты, уақытша профилактикалық, санаториялық және т.б. академиялық жыл сайынғы демалыстар ми қыртысындағы негізгі жүйке жүйесінің қайтадан орнына келуіне және ойлау қабілетіне қатысты. Мидың қалыпты жұмыс жасауы үшін организмдегі әртүрлі мүшелерден импульстер қажет, олардың 50%-дан жоғары бөлігі бұлшықетке тиесілі. Бұлшық ет қозғалысы, импульстардың көп мөлшерін құрайтын, қозғалыстың жоғары деңгейімен, инерттілікпен сипатталатын жабық қозғау циклдарының қалыптасуына ықпал етеді. Физикалық жұмыстан соң адам одан бірден шығады. Ақыл-ой белсенділігі кезінде ми өз жұмысын жалғастырады. Нерв жүйесі толық қалпына келтірілмеген. Егер адам физикалық жұмыстан соң толық демалмаса, оның тоникалық бұлшықет кернеуі артады: қозғалған ми өз күшін шаршаған бұлшық етпен күреске жұмсайды. Ойлау қабілеті үшін жаттыққан ми ғана емес, сонымен қатар жаттыққан дене болуы қажет.

Еңбектің психофизиологиялық сипаттамасы - еңбек процестері белгілі бір бағыт бойынша жүзеге асырылады, алдын-ала жоспарланып отырады, олар нақты психофизиологиялық энергия шығындарын, әлеуметтік маңызы бар түпкі нәтижені алу үшін (оқыту, өзін-өзі зерттеу, ашу, өнертабыс, рационализация және т.б.) Психологиялық қасиеттерді, дене шынықтыру және спорт құралдарын қалыптастыру.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании (пособие для студентов, аспирантов и преподавателей институтов физической культуры). М.: ФиС, 1978
2. Қонарбаев Ж.Ө. Баскетбол ойынын оқытудың әдістемелік негіздері. Алматы: 2008ж
3. Баскетбол: Жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы /
4. Баскетбол: Дене тәрбиесі институтына арналған / Ю.И. Львов.

УДК 796

Қоспағарова Жадыра Сагиевқызы, Туякбаева Меруерт Шекеевна,
Аркабаева Сәуле Қайралаевна, Кузнецов Олег Павлович
Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті
(Алматы, Қазақстан)

ТАЕКВОНДОДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚТАР

Аннотация. Бұл мақалада Жапон спорт түрі Таеквондо жаттығуында психологиялық дайындықта берілетін жүктемелер деңгейі көрсетілген. Мазасыздану мен қауіп-қатерді сезіну (МҚҚС) – жеке адамның бойында болатын компонент және сондықтан да осы сезімді жеңу үшін белгілі бір уақыт пен мақсатты-бағытты жұмыс қажет болады туралы айтылған. Психологиялық дайындықтың барысы төмендегідей міндеттерді шешеді: спорттық мінез-құлықты тәрбиелеу; түсіну процесстерін дамыту; зейінгі және жинақталу қабілетін дамыту; идеомоторикалық жаттығуға керекті бұлшықеттің сезінуін елестетуді дамыту. Психологиялық дайындықтың барысын шартты түрде өзара байланысты үш бағытқа бөлуге болады: моральдық-этикалық, моральдық-жігерлік, психикалық мүмкіндіктерді жетілдіру бағытында олардың психикалық хал-ахуалын жетілдіріп, қалыптастыру мақсатында физикалық-техникалық мүмкіншіліктерін ұлғайту қажет.

Түйінгі сөз: Таеквондо, спорт, жаттығу, дене шынықтыру.

Kospagarova Zhadyra S., Tuyakbayeva Meruert Sh.,
Arkabaeva Saule K., Kuznetsov Oleg P.
Kazakh National Agrarian Research University
(Almaty, Kazakhstan)

PSYCHOLOGICAL PREPARATION IN TAEKWONDO

Annotation. This article describes the level of stress in psychological training in the Japanese sport Taekwondo. It is said that anxiety and fear (AFS) are a component inherent in the individual, and therefore, overcoming this feeling requires a certain amount of time and purposeful work. The course of psychological training solves the following tasks: education of sports behavior; development of cognitive processes; development of attention and concentration; development of visualization of muscle sensations necessary for ideomotor training. The course of psychological training can be conditionally divided into three interconnected areas: moral-ethical, moral-spiritual, and improvement of mental capabilities, in which it is necessary to increase physical and technical capabilities in order to improve and form their mental state.

Keywords: Taekwondo, sport, training, physical culture.

Мазасыздану мен қауіп-қатерді сезіну (МҚҚС) – жеке адамның бойында болатын компонент және сондықтан да осы сезімді жеңу үшін белгілі бір уақыт пен мақсатты-

бағытты жұмыс қажет болады. МҚҚС-ді жоюға психологиялық реттеу жаттығулары көмектеседі. Оның әдістерін меңгеріп, спортшы кез келген жарыстық кездегі оңтайлы ұрыс жағдайына өзі дайын бола алады.

Психологиялық реттеу жаттығуының мәні төмендегілерден тұрады:

Спортшы белгілі бір формулалардың жәрдемімен оңтайлы ұрыс жағдайына (ОҰЖ) келеді. ОҰЖ вегетативтік процестермен байқалатын (жүректің жиырылуы мен тыныс алудың жиілігінен, тер шығудан, бұлшық ет аппаратынаның қалпынан және т.с.с.) жеке сапалармен сипатталады.

Ұстаз-жаттықтырушы психология саласындағы жаңа еңбектерді қарауы және жаттығу барысының ойдағыдай жүруіне септігін тигізетін жаңалықтарды өз жұмысына пайдалануға тырысуы керек. Спортшыға әсер етудің негізгі әдістері иландыру, түсіндіру және сендіру болып табылады. Спортшыға сөзбен әсер ете отырып, жаттықтырушы денесінің шаршауын жеңу, ұрысқа дайын болу жағдайын қалыптастыру, тактикалық іс-әрекеттердің дұрыс бейнесін баста жаңғыртуға мәжбүрлей, жаттығу мен жарыстың жүру барысына түзетулер енгізеді.

Шамадан тыс толқу, кездесу алдындағы сасқалақтық нәтижесінде спортшылар тіпті тыныстарын да ала алмай қалады және даянгке (жарыс өтетін жерге) апоксия жағдайында шығады. Мұндай жағдайларда тіпті дайындығы жақсы тэквондошылар жеңіліске душар болады. Жекпе-жек уақытындағы әрекеттің ациклды сипаты нәтижесінде қимыл кезіндегі тыныс алу ырғағының бұзылуы гипоксемия құбылысына әкелетіндігі белгілі. Осыған байланысты жекпе-жек уақытында спортшының тыныс алуын реттеу және қалпына келу мәселесі ең маңыздылардың бірі болып табылады.

Жаттықтырушы-ұстаз өз оқушысының психикалық ерекшеліктеріне сүйене отырып, оны жасытпайтындай, жарыс пен жаттығу жағдайларындағы спортшы қызметіне дем беретін сөздермен онымен байланыс жасауы тиіс.

Шығыс жекпе-жектерінің түрлеріндегі тәрбиелеу, дамыту мен үйрету әдістері педагогикалық процесс есебінде, спорттың жекелеген түрлеріне қатысты жаттығудың жекелеген ережелерін есептей отырып жалпы заңдылықтар мен дидактикалық қағидаларға бағынады.

Тэквондошылардың спорттық жаттығуының әдістері мен тәсілдерінің жүйесі жалпы және арнайы дене дайындығын, техникалық-тактикалық, ерік және психологиялық, әдістемелік және төрешілік дайындықтың кейбір бөліктерін қарастырады.

Тэквондошыларды дайындау барысын өзіне үйретуді, жаттықтыруды, жарыстар және жаттығу мен жарыстың нәтижелігін жоғарылататын жарыстан тыс факторларды біріктіреді. Тэквондошылардың спорттық жаттығуының мазмұны дайындықтың теориялық, дене, техникалық және психологиялық секілді бөлімдерімен анықталады. Дайындықтың осы бөлімдерінің мазмұны шұғылданушылардың санына, олардың жасына, жаттығу өтіліне, дайындық деңгейі мен спорттық жаттығудың кезеңіне байланысты.

Тэквондодағы жекпе-жектер спортшының жағдайы мен сапалық қасиеттеріне, психикалық процесстердің бірқатарына жоғары талаптар қояды. Кейбір арнайы зерттеулерден жауапты жарыстар уақытындағы қиындықтардың 70% тек психологиялық

ретте сыналатындығы белгілі болып отыр. Тэквондошыпсихиканың күшті ширығуы жағдайында ұрыс салады. Ол сайыс кезінде ұрыстың жағдайы, қарсыласының ниеті мен әрекеттері жөнінде ақпараттардың үлкен көлемін қабылдайды. Ол сол сәтте осы ақпаратты ой елегінен өткізуі, жағдайды бағалауы, оған сәйкес келеді-ау деген техникалық-тактикалық әрекетерден қажеттісін таңдап алуы тиіс. Осыдан келіп түсіну, есте сақтау, ой елегінен өткізу, ойлау, зейіннің белгілі бір қасиеттері секілді психикалық процестерге жоғарылаған талаптар қою келіп шығады. Жоғары деңгейдегі спортшылардың сайыстары олардың ұрыс жағдайындағы барлық ситуацияларды дәл түсінуін, уақыт пен қашықтықты дәл есептеуін, қорғану мен шабуылдау әрекеттері үшін керекті сәтті таба білу біліктілігін, бұлшықеттердің күш жұмсауын оңтайлы бөле білуін, дәл және жылдам техникалық ойлануын көрсетеді.

Психологиялық дайындықтың барысы төмендегідей міндеттерді шешеді: спорттық мінез-құлықты тәрбиелеу; түсіну процесстерін дамыту; зейінді және жинақталу қабілетін дамыту; идеомоторикалық жаттығуға керекті бұлшықеттің сезінуін елестетуді дамыту. Психологиялық дайындықтың барысын шартты түрде өзара байланысты үш бағытқа бөлуге болады: моральдық-этикалық, моральдық-жігерлік, психикалық мүмкіндіктерді жетілдіру.

Спортшыларды жарыстарға даярлау барысында олардың психикалық хал-ахуалын жетілдіріп, қалыптастыру мақсатында физикалық-техникалық мүмкіншіліктерін ұлғайту қажет.

Адамды белгілі бір іс-әрекеттерге дайындау – бұл сол іс-әрекетке жемісті қатысу дағдысын қалыптастыру үрдісі деген сөз. Осы дайындықтың ішінде бірқатар компоненттерді атап айтсақ: олар – бұлшықеттік, функционалдық, операциялық, психологиялық, т.б. Кез-келген іс-әрекетке адам психологиялық жағынан дайын болуы керек. Әсіресе, өзгермелі жағдайларда мақсатқа жету кезеңдерінде құнды бағыт-бағдарлар қажет. Спортшының іс-әрекеті дәл осындай белгілерге ие. Психологиялық дайындық – бұл спортшының бойындағы жарыс алдындағы және жарыста жақсы нәтиже көрсету үшін, педагогикалық-психологиялық жағынан әсер етудің бір жүйесі.

Психикалық дайындық: біріншіден, спортшы бойындағы барлық физикалық-техникалық дайындықтарды барлық мүмкіншілігін пайдалануға, екіншіден, жарыс алдындағы және жарыс кезіндегі қалыптасқан келеңсіз жағдайларға (өз күшіне сенбеу, жеңіліс қауіпінен қорқу, ұйқының бұзылуы, т.б) бой бермеуге көмектеседі.

Жарыста жоғары нәтиже көрсету, бұл спортшылардың физикалық-техникалық мүмкіндігінің жоғары деңгейімен қатар, психологиялық дайындығына да байланысты екені дәлелденген.

Шындығында, спортшыға өзінің физикалық, техникалық және тактикалық жетістіктерін көрсету үшін және бойындағы қосымша мүмкіндіктерге жол ашу үшін спортшыға психологиялық тұрғыдан дайындық керек.

Жарыстың психологиялық ерекшеліктері, заңдылықтары, себептері және жарыс алды қалыптасқан жағдай – спортшының психикасына үлкен жауапкершілік жүктейді. Спортшы бойындағы жылдар бойғы жаттығулар нәтижесінде қалыптасқан күшін, жігерін жарыста немесе жарыстан санаулы уақыт бұрын жоғалтуы мүмкін.

Сондықтан, спортшыны міндетті түрде «психологиялық» тұрғыдан дайындау - жеңістің алғы шарты.

Адамның психикасы және бойындағы ерекше қасиеттері уақыт өте келе білініп, біртіндеп қалыптасады. Спортшыларды психологиялық тұрғыдан дайындаудың тиімді жолы оны жарыстарға, спорттық бәсекелерге ұдайы қатыстыру. Жарыстарға қатысу арқылы, спортшы жоғары көрсеткіштерге жетеді және өз бойындағы спорттық жетістіктерді шыңдап, мақсатына ұмтылуға сенімділік пайда болады.

Психологиялық дайындықты екі топқа бөлуге болады:

- 1) Жалпы психологиялық дайындық
- 2) Нақты бір жарысқа психологиялық дайындық.

Психологиялық дайындық процесінің негізгі мақсаты – спортшының психикалық көңіл-күйін жасау болып табылады: 1) ұзаққа созылатын жаттығу процесіне; 2) жалпы жарыстарға; 3) нақты жарысқа спортшының психикалық дайындығын жасау. Ұзаққа созылатын жаттығулар мен жарыстарға психологиялық дайындық алдын-ала жүргізіледі. Бұл жалпы психологиялық ахуал кезеңіне ұласады, ал нақты бір жарысқа тікелей дайындық арнайы психологиялық дайындық деп аталады. Осы жалпы және арнайы психологиялық дайындықтар арасында дайындықтың соңғы кезеңіндегі спортшының психикалық жағдайын түзету мақсаты көзделген арнаулы іс-шаралар өткізілуі мүмкін.

Жеке тұлғаның қасиеттерін қалыптастыру мен жетілдіру бұл дайындықтың түпкі мақсаты болып табылады. Күнделікті іс-шаралардың мақсаты нақты қойылады. Ол спортшы бойында жаттығу немесе жарыстың табысты болуын қамтамасыз ететін жағымды психикалық жай-күй жасау болып табылады. Спорттық мінез – бұл спорттық жарыстарда, жоғары нәтижеге жету үшін дайындық барысында қалыптасатын адамға тән қасиет.

Спортшының психологиялық тұрғыдан дайындығын білдіретін негізгі көрсеткіштері:

- Кез келген жағдайда сабырлылық таныта білуі;
- Оның өзіне және өз күшіне сенуі;
- Бойында жеңіске деген құштарлықтың болуы;
- Жас спортшылардың психологиялық дайындығы жарыс барысында шынайы байқалады.

Ресми кездесулер бұл бапкердің өз командасының психологиялық, тактикалық дайындығын пысықтауы, байқауы ретінде көрініс табады. Кезекті кездесулерде спортшылар өздерінің жетістіктерімен бірге, өз кемшіліктерін біледі. Осындай кездесулерде, спортшыларға қажетті психологиялық қасиет қалыптасады және ол одан әрі шыңдала түседі. Әрбір спортшы өз бойындағы психологиялық кемшіліктерді біліп, онымен күресуі керек. Осы кемшіліктерді жеңе отырып, спортта жетістіктерге жетуге болады. Кей жағдайларда, жарыста жеңіле тұра, психологиялық тұрғыдан жеңіске жетуге болады. Спортшыларларды психологиялық дайындау спортшылардың жалпы дайындығы, жарысқа дайындығы, өзінің жүйкелік-психологиялық жүйесін басқаруды үйренуі болып табылады. Оның дайындығының негізгі белгілері:

- 1) Спортқа деген қызығушылық.
- 2) Дайындық тәртібін бұлжытпай орындау.

- 3) Бапкер және ұжым алдындағы жауапкершілікті сезіну.
- 4) Жарыста дайындық кезінде белгіленген межеге жету.
- 5) Еңбек қорлық пен ұқыптылық, ыждаһаттық.

Жүйке–психикасының қалпына келуін басқару арқылы спортшы көңіл-күйін қалпына келтіре алады. Жүйкелік–психиканы әріптестерімен әзілдесу, өз ойын басқа нәрсеге бұру және т.б. әрекеттер жасау арқылы қалпына келтіруге болады.

Бүкіл дайындық барысында, спортшыға педагогикалық–психикалық әсер етудің түрлерін, әдістерін қадағалап, жетілдіріп отыру керек.

Сонымен спортшыны психологиялық тұрғыдан жарысқа дайындау барысында, бойындағы жарысқа деген құштарлығын арттырып, жеңіске жетелейтін жол көрсету керек.

Жарыста бәсекелестер күші тең болған жағдайда психологиялық жағынан дайын спортшы ғана жеңіске жетеді. Себебі, ол өзінің техникалық, тактикалық, теориялық дайындықтарын жоғары дәрежеде, сапалы түрде көрсете алады.

Техникалық дайындық спортшы бойында жылдар бойғы үздіксіз әрі сапалы жаттығулардың нәтижесінде қалыптасып, жарыстарда шыңдалады. Балалар психологиясы XIXғ. неміс ғалымы Вельгельм Преьердің “Бала жаны” атты еңбегінен басталады. Ол бала психикасын зерттеуді интроспективтіден объективтігеалмастырды.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың зейінінің дамуы тікелей қабылдаудың дамуына байланысты болады. Бұл кезде зейіннің көрінуі тек әдемі заттармен, адамдармен байланыс жасаған кезде ғана көрінеді. Мектепке дейінгі жастағы бала өз зейінін тұрақтандырыла алады. Себебі бұл кезде зейін тұрақсыздан тұрақтыға айнала бастайды. Ал жүйке жүйе ауруларына шалдыққан балалар өздерінің зейіндерін басқа балаларға қарағанда аз мөлшерде тұрақты ұстай алады. Мектепке дейінгі жастағы балалардың негізгі іс-әрекеті ойын болып табылғандықтан олардың зейіндері ылғи да ойынға, ойын барысына шоғырланып тұрады. Сол себепті де 5 жасқа келген балалардың зейіндерін біртіндеп ойыннан оқуға ауыстыру керек.

Бұл үшін балабақшада белгілі бір әдіс – тәсілдерді қолданып отыру тиіс. Бала мектепке барған кезде мынадай талаптарға сай болуы қажет:

Мектепке кірген бала біріншіден оқуға деген ықыласы мен зейіні болуы шарт. Кейде бала оқуға барам дегенмен, оған онша қызықпайды. Балалар үшін мектепке тек партаға отырып, не арқасына сумкасын салып жүруге мәз болады. Себебі балалардың зейіні әлі ойынға ауып тұратындықтан зейіндері тұрақсыз болады. Зейінді осылайша түсіну дұрыс емес. Бұл кездегі зейін дегеніміз жалпы оқу процесінің өзіне қызығу болып табылады.

Оқу ойынға қарағанда өзінше жаңа әрекет болғандықтан, бала осыған төзе білуі қажет, мектепке келгеннен кейін бала белсенді түрде тапсырмаларды орындап, мұғалімнің сөзіне 45 минут шыдап құлағын салып отыруы қажет.

Бұл бастапқыда балаға қиын болса да, осыған орай баланың зейінін дамытып, өзінің осылай ұзақ уақыт шыдамды болуына балабақшада дайындау керек. Сабақ үстінде сан алуан сөздер немесе мазмұндар қамтылады. Солардың қайсысы ең негізгісі, қайсысы екінші дәрежедегі мазмұн екенін ажырата білу үшін баланың зейіні әлі тұрақты да және дұрыс шоғырлануы тиіс.

Бастапқыда айтқандағыдай мектепке дейінгі жастағы балалардың зейіні қабылдауа байланысты болғандықтан бұл кезде балалардың заттарды, оқу процессін дұрыс қабылдауына жағдайлар жасау керек. Ал мұндай жағдайларды жасау тікелей тәрбиешілердің, мұғалімдердің, отбасының міндеті.

Бастауыш мектеп жасында - балада алдыңғыпупертаптық с.с алдында болған жыныстық пісіп жетіледі. Осы уақытта төртінші саты (латенттық) жазылады, еңбекқор балаларды тәрбиелеумен байланысты, тез арада жаңа біліммен естиярлықты меңгереді. Мектеп оған арналған «өзіне мәдениет» болып қалады, өзіндік ерекше мақсатпен, жетістік және көңілі қалушылық. Еңбек және социолдық тәжірибені түсіну балаға айналасындағыларды және сезім компонентін иеленуге және тани алуға мүмкіндік береді.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Сейдахметов Е.Е. Дене шынықтыру және спорт психологиясы. Кентау, 2007.
2. Валиев А.В. Баскетбол в школьные и студенческие годы. Туркестан: Тұран, 2005.
3. Попов А.Л. Психология спорта. Москва: Просвещение, 1998.
4. Неменко Б.А. Оспанова Г.К Балалар мен жасөспірімдер гигиенасы (Оқулық). - Алматы 2002.344б.
5. Кучма В.Р. Гигиена детей и подростков., М., Медицина, 2004.

SECTION: PHILOLOGY AND LINGUISTICS

Алтынбекова Жазира Мухтаровна
Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
(Караганда, Казахстан)

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АНАЛИЗА ТЕКСТОВ РАЗЛИЧНЫХ ЖАНРОВ ЧЕРЕЗ КЕЙС-МЕТОД

В статье рассматривается процесс развития навыков анализа текстов различных жанров с использованием кейс-метода. Автор описывает методологию применения кейс-метода в образовательном процессе, подчеркивая его эффективность для формирования критического мышления и аналитических способностей у студентов. Примеры из практики демонстрируют, как кейс-метод помогает обучающимся глубже понимать содержание и структуру различных текстов, а также развивать умение интерпретировать и оценивать литературные произведения. В статье также обсуждаются результаты исследования, подтверждающие значительное улучшение аналитических навыков студентов при использовании данного подхода.

Ключевые слова: Развитие, навыки, анализ, жанры, кейс-метод.

Как учитель русского языка и литературы, я часто задумываюсь о том, как важно научить учащихся не просто читать тексты, а глубоко анализировать и интерпретировать их. В этом контексте изучающее чтение играет ключевую роль, поскольку способствует развитию аналитического мышления и интеллектуальных способностей. Одним из эффективных инструментов, помогающих достичь этих целей, является кейс-метод. Рассмотрим, как изучающее чтение и кейс-метод работают вместе, и как они были применены на уроке литературы в 10 классе при изучении произведения Р. Ш. Сейсенбаева "День, когда рухнул мир".

Что дает изучающее чтение?

Изучающее чтение — это методический и вдумчивый подход к тексту, который позволяет раскрыть его глубинные смыслы, оценить структуру и стилистику, понять авторские намерения и скрытые подтексты. Этот процесс дает несколько ключевых преимуществ:

1. Развитие критического мышления: Изучающее чтение требует от учащегося задавать вопросы и искать ответы, анализировать и оценивать прочитанное. Это способствует формированию навыков критического мышления, которые необходимы в современном мире.

2. Углубленное понимание текстов: Погружение в текст позволяет учащимся лучше понимать его содержание, символику и тематику. Это делает их более осведомленными и эрудированными.

3. Формирование аргументированной позиции: Умение глубоко анализировать текст помогает учащимся выстраивать аргументированную позицию, что важно для успешной коммуникации и дискуссий.

4. Связь с личным опытом: Изучающее чтение позволяет учащимся соотносить прочитанное с собственным опытом и знаниями, что делает процесс обучения более личностно значимым и интересным.

Применение кейс-метода на уроке литературы

Для того чтобы применить эти преимущества на практике, я использовала кейс-метод на уроке литературы в 10 классе при изучении произведения Р. Ш. Сейсенбаева "День, когда рухнул мир". Урок был организован следующим образом:

I Стадия вызова

1. Приветствие: Я поприветствовала учащихся и кратко ознакомила их с планом урока.

2. Объединение учащихся в группы: Учащиеся были разделены на три группы с помощью карточек.

3. Прием "Мозговой штурм": Мы начали урок с мозгового штурма, где учащиеся высказывали свои мысли и идеи о теме произведения, о проблемах и темах, которые могут быть затронуты в тексте.

4. Просмотр видео: Учащиеся посмотрели видео о Семипалатинском ядерном полигоне, чтобы ввести их в тему урока.

5. Прослушивание текста: Учащиеся прослушали текст и определили проблему, поднимаемую в видео, а также спрогнозировали тему урока. Мы обсудили, что они знают о Семипалатинском ядерном полигоне.

После этого мы определили тему урока: "Р. Сейсенбаев «День, когда рухнул мир»" и цели обучения:

- Понимать содержание художественных произведений, выявляя авторскую позицию и оценивая содержание произведения.

- Использовать простые и сложные предложения, соответствующие ситуации устного или письменного общения.

II Стадия осмысления

1. Связь с темой: Мы обсудили, какое отношение к творчеству Роллана Шакеновича Сейсенбаева имеют понятия СИЯП, атомная бомба, ядерное оружие и лучевая болезнь.

2. Работа по содержанию произведения: Учащиеся в группах получили карточки с заданиями по фрагментам рассказа. Задания включали вопросы на анализ и интерпретацию текста.

3. Словарная работа: Учащиеся выполняли задания на установление соответствия между словами и их значениями, заполняли таблицы и анализировали текст.

Работа в группах:

Каждая группа получила свое задание по фрагменту рассказа:

Группа 1: Анализовала тему произведения, причины и последствия испытаний атомной бомбы.

Группа 2: Описывала состояние земли и людей во время испытаний, анализировала художественные средства, использованные автором.

Группа 3: Обсуждала социальные и экологические последствия испытаний, анализировала проблему с использованием приёма «Силовой анализ».

III Стадия рефлексии

1. Свободный микрофон: Учащиеся делились своими впечатлениями об уроке, отмечали то, что запомнилось, было интересным или новым.

2. ПОПС-формула: Учащиеся написали ответ на вопрос: "Всегда ли достижения науки служат на благо человечества?", выражая свою точку зрения и приводя аргументы.

SWOT-анализ применения кейс-метода

Для более полного понимания эффективности кейс-метода проведем SWOT-анализ.

Сильные стороны:

1. Развитие критического мышления и аналитических навыков.
2. Способность учащихся применять теоретические знания на практике.
3. Улучшение навыков работы в группе и аргументированного изложения мыслей.

Слабые стороны:

1. Требуется значительное время на подготовку кейсов и организацию работы.
2. Необходимость высокой квалификации преподавателя для эффективного руководства процессом.

Возможности:

1. Возможность интеграции кейс-метода в различные предметы и учебные программы.
2. Развитие у учащихся навыков, необходимых для успешной профессиональной деятельности.

Угрозы:

1. Возможные трудности в адаптации метода к различным уровням подготовки учащихся.
2. Риск снижения мотивации учащихся при недостаточной поддержке и руководстве со стороны преподавателя.

Применение кейс-метода в образовательном процессе, особенно при анализе текстов различных жанров, показало свою высокую эффективность. Эта методика не только способствует развитию аналитических навыков и критического мышления, но и подготавливает учащихся к успешной профессиональной деятельности. Урок литературы в 10 классе, проведенный по произведению Р. Ш. Сейсенбаева "День, когда рухнул мир", стал ярким примером того, как кейс-метод может обогатить образовательный процесс и способствовать всестороннему развитию учащихся.

Внедрение кейс-метода в учебные программы позволяет значительно повысить качество образования и подготовить учеников к активному участию в профессиональной и социальной жизни, где важны аналитические навыки и умение критически оценивать информацию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Абрамова. Г.С. Психология личности: учебник для вузов. 3-е изд. Москва: Академия, 2011.
2. Беляева. Е.А. Технологии кейс-метода в образовательном процессе. Вестник образования, 2018, № 4, с. 34-39.
3. Виготский. Л.С. Психология развития. Москва: Издательство Апрель, 2019.
4. Куликов Л.В. Применение кейс-метода в обучении анализу текстов. Современные образовательные технологии, 2020, № 2, с. 112-117.
5. Савинов. В.А. Теория и практика кейс-метода: монография. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2017.
6. Сергеев. С.С. Педагогика и психология высшего образования. 2-е изд. Москва: Юрайт, 2018.
7. Тарасов. А.А. Кейс-метод как средство развития аналитических навыков у обучающихся. Педагогическое образование и наука, 2019, № 5, с. 45-51.
8. Сейсенбаев. Р.Ш. День, когда рухнул мир.

УДК 81'373.7

Кузьменко Наталя Вікторівна
Дніпровський державний технічний університет
(Кам'янське, Україна)

ФОРМУВАННЯ МЕТАФОРИЧНОГО УЯВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДІЛОВОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті аналізується поняття метафори та формування уявлення про неї в контексті Ділової та економічної англійської мови. Розглядаються методи вивчення метафор у контексті Ділової та економічної англійської мови. навчання адекватного перекладу. Подано основні закони метафоричного моделювання. Виявлено, що метафорична уява сприяє формуванню у здобувачів перекладацької компетенції.

Ключові слова: метафора, Ділова англійська мова, Економічна англійська, студент, переклад.

Kuzmenko Natalia
Dniprovsky State Technical University
(Kamianske, Ukraine)

FORMATION OF METAPHORICAL REPRESENTATION IN THE CONTEXT OF BUSINESS AND ECONOMIC ENGLISH

Abstract. The article analyses the concept of metaphor and the formation of an idea of it in the context of Business and Economic English. The methods of studying metaphors in the context of Business and Economic English are considered. The basic laws of metaphorical modelling are presented. It is found that metaphorical imagination contributes to the formation of translation competence in students.

Keywords: metaphor, Business English, Economic English, student, translation.

Формування метафоричного уявлення в контексті ділової та економічної англійської мови є важливим аспектом сучасної комунікації в міжнародному бізнесі та економіці. Умови глобалізації, розвитку міжнародних відносин та стрімкого технологічного прогресу висувають нові вимоги до мовних навичок, зокрема в галузях, що стосуються економіки, фінансів та бізнесу. Метафори, як важлива складова мови, допомагають не лише у передаванні складних ідей та концептів, а й у створенні ефективного комунікаційного середовища. Вивчення метафоричних структур в економічних текстах дозволяє краще розуміти спосіб мислення учасників цих процесів, що має безпосереднє значення для покращення перекладу, ведення переговорів і розвитку стратегічних бізнес-стосунків. Зважаючи на важливість метафор в економічній і діловій мові, дослідження цього феномену є особливо актуальним для вивчення міжкультурної комунікації та підготовки фахівців, здатних ефективно взаємодіяти в умовах сучасного глобального ринку.

На думку дослідників, проблема неприйняття економістами метафори лежить у тому, що її сприймають як невизначене значення, що є прийнятним для поетів, але не підходить для вчених. Вважається, що інтерпретації метафори в економічному дискурсі приділяється так мало уваги. Науковці стверджують, що недостатньо точний, а часом і зовсім невірний переклад певних метафор призводить до того, що студентам складно розуміти економічні моделі та теорії в посібниках і монографіях.

Крім того, необхідно зазначити, що навчання адекватного перекладу мовних та авторських метафор, а також метафорична уява сприяють формуванню у студентів функціональної, компенсаторної та перекладацької компетенцій.

Метою статті є аналіз основних методів вивчення метафор у контексті Ділової та економічної англійської мови. Послідовний розгляд номінативно автономних метафор, узуальних та okazіональних метафоричних словосполучень, розгорнутих метафор дасть змогу досягти поставленої мети та дасть можливість використати матеріал статті під час підготовки й проведення лекцій з теорії та практики перекладу, а також практичних занять з англійської мови.

На першому етапі роботи з перекладом метафор доцільно запропонувати студентам самостійну роботу зі словником ділової/економічної лексики, у результаті якої вони можуть скласти списки термінів, утворених на основі метафоризації вихідного значення, наприклад: *staff turnover* «плинність кадрів», *tax heaven* «податковий рай, офшорна зона», *to expand activities* «розширювати діяльність», *roll over the debt* «переглянути борг», *tax relief* «послаблення податків». Найважливіший висновок, до якого доходять студенти на даному етапі: метафори присутні в будь-якій сфері, мовні економічні метафори мають номінативне значення і не характеризуються емоційним компонентом. Можна запропонувати студентам знайти контексти з метафоричними найменуваннями конфліктів і протиріч (мовні метафори): *crossfire, skirmish, sniping* «суперечка, перепалка», *war* «війна», *brick bat* «різкі висловлювання», *pot shot* «пізка критика», *pinprick* «укол», *attack, assault* «атака», *shot* «постріл, удар у відповідь», *clash, collision* «зіткнення», *discord, dissonance, fissure, rift* «розбіжність», *friction* «тертя», *gap, abyss, chasm, gulf* «глибока розбіжність», *bar, barrier, block, borderline, wall* «перешкода, бар'єр». Проведений аналіз приводить студентів до висновку про існування мовних метафор, які можуть використовуватися для більш точної та виразної характеристики. Другим етапом роботи з метафорою є знайомство з поняттям метафоричної моделі. Це існуюча у свідомості носіїв мови регулярна схема вербалізації корелятивних в аналоговоасоціативному плані понять. Вона є трикомпонентною структурою, яку утворюють вихідна й нова денотативно-поняттєві [1]. Тут можна охарактеризувати як загальні концептуальні моделі «верх - це добре» і «низ - це погано» (*up surge of interest* «зростання інтересу», *top companies* «найкращі (верхні) компанії», *economics lowdown* «зниження темпів економічного зростання»), так і окремі моделі, що встановлюють паралелі між цариною джерела та мети. Так, у дослідженні П. Олівєри згадуються такі метафори інфляції. «Інфляція - це жива істота»: *all inflations are not created equal* «не всі види інфляції мають рівні права», *inflation is as old as a market economy* «інфляція так само стара, як і ринкова економіка». «Інфляція - це кінь»: *prices will begin to gallop upwards* «ціни поскачуть угору», *galloping inflation, to keep inflation in the barn rather than running wild*

«притримати інфляцію в стійлі». «Інфляція - це хвороба»: like diseases, inflations show different levels of severity «інфляція, як і хвороба, може бути серйозною і не дуже», the cancer of hyperinflation «пухлина гіперінфляції». «Інфляція - це ворог»: inflation destroys information «інфляція руйнує інформацію», inflation distorts relative prices «інфляція руйнує відносні ціни» [2]. Студентам пропонується добірка метафор із журналу «Економіст» (Метафоризація явищ в образі потоку, руху (у різних напрямках) призводить до появи таких метафоричних словосполучень, як: floods of job-seekers «потоки безробітних», asset-price bubble spricked «надуті ціни на активи луснули», ideas floated «ідеї запущено», tides turned «тенденції повернуто назад», giddyng rises «карколомний сплес», accounts embraced «рахунки враховано», barrages of criticism unleashed «залпи критики обрушилися», inflation ignited «інфляція запущена», drugs giants taking steps towards the dark side «фармацевтичні гіганти експериментують із психотропними речовинами», football clubs teetering on the brink «футбольні клуби переступають межу дозволеного», prices spiking / going north «ціни підскочили» [3]. Економічні проблеми можуть метафорично переосмислюватися як тягар, тяжкість: foundering chains «тяжкі кайдани», a leaden overhang of shares «курс акцій під свинцевим гнітом», cash-strapped Fiat «Фіат, що зіткнувся із серйозними труднощами». Є метафори, що ілюструють модель «вжиття заходів - це лікування»: house prices getting monetary medicine «ціни на житло проходять монетарну терапію», more copyright may be the wrong medicine to cure what ails the content industry «жорсткість законодавства з авторських прав - не ті ліки, що здатні вилікувати хворі галузі контенту». Зустрічаються й метафори тваринного світу: retailing behemoths arriving with a splash «у гігантів (бегемотів) роздрібною торгівлі відбулися сильні зміни», flocks of job-seekers «стада безробітних» [3]. Проаналізувавши добірку та зробивши під керівництвом викладача переклад, студенти мають виявити мовні (звичні) та оказіональні (не зафіксовані в словниках) метафори, основні метафоричні моделі, на основі яких утворені метафори, та, спробувати створити власні метафори, керуючись зробленими раніше висновками. Студентам пропонується придумати кілька словосполучень, що ілюструють ту чи іншу метафоричну модель, наприклад: foundering chains «тяжкі кайдани» (метафора-зразок) - the chains of the labourmarket «ланцюги ринку зайнятості», the load of debt «вантаж боргів». Таким чином, наступним етапом в опануванні метафори в мовленні є усвідомлення універсального характеру метафор і можливості використовувати синоніми метафоричних одиниць для виразнішого оформлення висловлювання, а також за відсутності або незнання основного еквівалента. Наступний етап це вивчення розгорнутої метафори, яка, як правило, охоплює частину тексту або цілий текст шляхом вживання метафор однієї й тієї самої моделі. Так, наприклад, розглянемо метафору моделі «гроші - це паливо»: «You can have the best Rolls Royce, but if you don't have gas the machine won't go. «У вас може бути найдорожчий Роллс-ройс, але без бензину він не поїде», - висловився Б. В. Севан, коментуючи валютну кризу. - What the United Nations needs to fill up the tank is the payment of back dues from delinquent member states. Right now it is running on empty» «Все що потрібно для заправки - це отримання виплат від неблагонадійних держав-членів. А поки що машина йде на холостому ходу» [4]. Порівняємо реакцію компаній на зміни в законодавстві з поведінкою човнів під час припливу: Not all boats are in the same shape, so when the tide goes up they

may not be affected in the same way. Plus, there are economies based on low tide situations, so if it becomes irreversibly high, you can permanently cripple those economies «Не всі човни однакові, тому приплив діє на них по-різному. Є галузі, які можуть утриматися на плаву тільки за невисокого припливу, а якщо вода почне прибувати, є ймовірність того, що вони надовго вийдуть з ладу» [5]. Розглядаючи цей приклад, необхідно вдатися до поняття вертикального контексту та його значення для розуміння й інтерпретації текстів. Розгорнута метафора є переосмисленням економічної ідіоми *A rising tide lifts all boats* «поліпшення економічної ситуації впливає на всіх її учасників» [6]. В англомовних підручниках з економіки часто використовуються розгорнуті метафори, що належать до сфери менеджменту, наприклад: *Sometimes the firm is a potent medieval citadel erectly withstanding as sault from the "barbarians at the gate"; ... it may be the helpless virgin trapped in that tower awaiting rescue from a "white knight"; it can be a firm and solid body (with a head at headquarters and arms and legs elsewhere) or an ephemeral moment in the market with no existence other than as a "web" of contractual relationships; «Іноді фірма уявляється потужною середньовічною цитаделлю, що витримує натиск варварів, або безпорадною дівою, ув'язненою у вежі, що чекає на свого лицаря на білому коні, або живим організмом із головою в штаб-квартирі та підрозділами - руками й ногами, або ефемерною сутністю, представленою лише сплетінням суперечливих стосунків» [7]. На цьому етапі роботи з метафорою студенти отримують уже більш складне творче завдання - самостійно створити розгорнуті висловлювання на основі даного стимулу з використанням метафор: *Money is great soap - it removes almost any stain* «Гроші - чудове мило: вони можуть відмити будь-який бруд». *Money should be your servant, not your master* «Гроші мають бути тобі слугою, а не паном». *His faith in money as the circulating blood to sustain another wise presumably purpose less humanity seemed his only creed* (L. Auchincloss) «Єдине, у що він свято вірив, - це в те, що гроші, подібно до руху крові, підтримували безглузде життя людства» [4]. Коли студенти зрозуміють основні закони метафоричного моделювання, можна перейти до поглибленого вивчення розгорнутої метафори.*

Таким чином, важливим способом формування професійно-мовних компетенцій студентів є навчання адекватного перекладу метафор, а також метафоричному моделюванню - використанню метафор у мовленні, що має на увазі як відтворення мовних метафор, так і їхнє створення на основі наявних мовних і когнітивних метафоричних моделей. Використання запропонованих у статті методичних прийомів дасть змогу сформувати навичку виявлення і правильної інтерпретації метафор на рівні слова і словосполучення, тексту і контексту (розгорнута і евристична метафора) та значно розширити мовні можливості студентів у розумінні тексту Ділової англійської та економічної мови та індивідуального висловлювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кравцова Ю. В. Типи і параметри метафоричних моделей *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія, 2022 № 56 С.66-70
2. Fuertes Olivera P. A. Metaphor and translation: a case study in the field of economics. *La traducción: orientaciones lingüísticas y culturales* Valladolid: University of Valladolid, 1998. P. 79-95

3. Newspaper, global media and information-services company [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.economist.com> (дата звертання 6.02.2025) – Назва з екрана
4. Dorrie Weiss Metaphors Dictionary Visible Ink Press, 2001. 612 стор.
5. Mara K. False Metaphors And Sinking Ships: Patry On Copyright In Geneva [Electronic resource]. December, 2009. Mode of access: <http://www.ip-watch.org/weblog/2009/12/04/false-metaphors-and-sinking-ships-patry-oncopyright-in-geneva> (дата звертання 6.02.2025)
6. Wikipedia The free Encyclopedia Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/A_rising_tide_lifts_all_boats (дата звертання 6.02.2025) – Назва з екрана
7. Greenwood D. Metaphors of Corporate Law 2004 Режим доступа: <https://sites.hofstra.edu/daniel-greenwood/wp-content/uploads/sites/90/2020/01/Metaphors-of-Corporate-Law.pdf> (дата звертання 6.02.2025)

Такиров С.У.
ф.ғ.к., қауымд. проф.
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
7М01701-Қазақ тілі мен әдебиеті ББ,
Оралжан А.
2 курс магистранты
(Қарағанды, Қазақстан)

МУСТАҚЫМ МАЛДЫБАЕВ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ОҚУ-АҒАРТУ МӘСЕЛЕСІ

Ұлтымыздың қалыптасып ел болуына зор үлесін қосып, алашым, елім, жерім деп кеткен үлкен жүректі арыстарымыз бен алыптарымыз, елдің тарихы мен мәдениетіне ықпал еткен қайраткерлеріміз, ел қорғаған батырларымыз, ғылым мен еңбек салаларында қозғаушы күш болған дара тұлғаларымыз қаншама. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы ұлтымыздың басынан өткен үлкен өзгерістер мен әлеуметтік қозғалыстар, ұлт үшін қызмет ететін көптеген тұлғалардың қалыптасуына әсер етті. Міне, осындай кесек тұлғалы азаматтарымыздың бірі – Мұстақым Малдыбаев.

Мұстақым Матықұлұлы Малдыбаев 1880 жылы бұрынғы Егіндібұлақ ауданының киелі өңірі Үшқара тауының баурайындағы Сарықияқ қыстауында дүниеге келген. 1927 жылы желтоқсан айында 47 жасында Семейде қайтыс болып, Сарықияқ қыстауына әкеліп жерленген. Уақыттың қатал сынына қарсы төтеп беріп, болаттай суырылып, жарқырап шыққан Алаштың арқалы алыптарының бірі Мұстақым Малдыбаев кешегі алаш арыстары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды қазақ зиялыларымен, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Әлімхан Ермеков т.б. сынды халқымыздың аяулы азаматтарымен бірге жүріп, Мәди Бәпиұлының сыйлас, пікірлес досы болған. Сондай-ақ қоғам қайраткері, публицист, ақын, өз еліндегі алғашқы ағартушылардың бірі, өзі туған өңірде алғаш мектеп ашушы, яғни бір басында сан-салалы өнер тоғысқан ардақты азаматтың бірі деп айтуымызға болады. Арғы атасы қазақ тарихындағы көрнекті тұлғаның бірі Еңсегей бойлы ер Есім ханның кеңешісі болған халық абыз атаған Шаншар, өз атасы Қаз дауысты Қазыбек би мен бірге туған Құланшы атанған Үсен болса, аталары – Матықұл, Малдыбай кезінде сол өңірге белгілі, сыйлы адамдар. Мұстақымнан бір ұл, екі қыз қалған. Алаштың көсемі Әлихан Бөкейханның құрметіне ұлының атын Әлихан деп атаған. Әлихан Алматыда, кіші қызы Талдықорғанда, тұңғыш қызы Сүйімбике Семей қаласында тұрған. Асылдың тұяғы Әлихан Малдыбаев танымал ақын, белгілі журналист Кәрім Сауғабаевқа жазған хатында былай дейді: «Әкем бес жаста, оның ағасы Сәулет жеті жаста жетім қалыпты. Шешелерінің қарауында жүріп, жерлестерінің қойын бағып, күн көріпті. Троицкіге жылқы айдаушылармен барып, сонда оқуға түсіпті. Кейінірек Уфада Ғалия медресесінде оқып, ауылында өзінің ағайындарының, жерлестерінің балаларын оқытыпты. Семейде де мектепте сабақ берген болу керек. Уфада оқып жүргенде Ғазиза Ғайнулла деген татар қызына үйленіп, елге алып келіпті. Шешеміз Ғазиза 1891 жылы туып, 1928 жылы қаңтар айында әкеміздің қырқының алдында қайтыс болыпты. Күйеуінің сүйегін еліне апарып қайтқанда, өкпесіне суық тиген болу керек»[1, 6]. XX ғасыр басындағы әлемдегі өзгерістер мен төңкерістерден қазақ

даласы да тыс қалған жоқ. Осы кезеңде ұлт зиялыларының алдында ел болу, ұлттық бірлікті нығайту идеясы тұрды. Осынау алмағайып кезеңде қазақ халқының ұлттық санасын оятып, өз дәуіріндегі көкейкесті мәселелерді көтерген алаш көсемдерінің қасынан Мұстақым Малдыбаевта табылды. 1917 жылы ақпан төңкерісінен кейін Семей облысында Қазақ комитеті ұйымдастырылғанда, ол сол комитеттің құрамына енеді. Қазақ комитеттері ұлттық мәселелерді зерттеп, халыққа жетекшілік ететін ұйымға айналады. Семейде облыстық қазақ сиезі ұйымдастырылады. Сиезді ұйымдастырған зиялы топтың жуан ортасында М. Малдыбаев та болды. Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутаттыққа кандидат ретінде ұсынылады. Мұнан соң М. Малдыбаевтың ұлттық мәселелерге деген танымы айқындала түседі. Қазақ халқының болашағы тәуелсіздікте екенін білген ол Алаш партиясының Семейдегі комитетін құруға ерекше еңбек сіңіреді.

1917 жылы наурыздың 7 жұлдызында Семей қаласында Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасов, Әлімхан Ермеков т.б. ұлт зиялыларының ұйымдастыруымен қазақ комитетін құруға қатысты өткен бірінші жиында, қаланың «Заречная Слободка» деген бөлігін Алаш қаласы деп атау туралы шешім қабылданды [2, 9]. Осы жылдың қараша айының 21-22 жұлдызында болған жиында Алаш қаласы Думасының төрағасы болып Алашқа ерен еңбек сіңірген азаматтың бірі Бидахмед Сәрсенов, ал оның орынбасары болып Мұстақым Малдыбаев сайланады. Ал қаланың басшысы П.Я. Шевченко болады. Сонымен қатар Алаш әскерін жасақтауға да атсалысады. Мысалы, Семей қаласындағы қазіргі заман тарихының құжаттама орталығы қорындағы «Список организаторов Алашского конного партизанского полка, участников организации против Советской власти в 1918 г. Правительства Алаш-Орды» деген ресми құжатта, яғни Әлихан Бөкейханов бастаған алашқа танымал қырыққа жуық көрнекті тұлғалардың ішінде Мұстақым Малдыбаевтың аты-жөні көрсетілген [2, 87]. Сонымен қатар ел аралап, халыққа Алаш партиясының мақсатын түсіндіреді. Қазақ елін қорғайтын бірден-бір үкімет Алаш екеніне жұрттың сенімін қалыптастыру жолында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. 1918 жылы Алаш милициясының алғашқы бастығы Қазы Нұрмұхамбетұлы большевиктердің қолынан қаза табады. Осы қайғылы оқиғаға байланысты Семей қаласында қаралы жиын өтеді. Бұл жиында Алашорда үкіметінің үлкені Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатов, Райымжан Мәрсеков, Жүсіпбек Аймауытов сияқты ұлт зиялылары мен бірге Мұстақым Малдыбаевта сөз сөйлеп, өз қайғысын білдіреді.

М. Малдыбаев жоғарыда айтқандай, Алаш қозғалысы кезінде халыққа қызмет істей білген, қазақ даласындағы оқу-ағарту ісінің дамуы мен баспасөз қызметінің қалыптасу жолында аянбай еңбек еткен көрнекті алаш қайраткерінің бірі. Семейдегі педагогикалық колледжде, Губерниялық халық ағарту бөлімінде жұмыс істеді, баспасөзде редактор болды. Мұстақым Малдыбаев - ұлттық тарихта өзіндік орны бар тұлға деп айтыуымызға болады.

Сонымен бірге Мұстақым Малдыбаевтың журналист ретіндегі атқарған қызыметі де ересен. Ол 1911-1918 жылдар аралығында сол кезеңдегі мерзімді басылымдарда, яғни «Қазақ», «Сарыарқа», «Қазақ тілі» газеттері мен «Айқап» журналында жирмадандан астам мақала жариялап, көсемсөзші қырымен де көрінді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінің тарихын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген әдебиетші

ғалым Үшкілтай Субханбердинаның еңбектерінде М. Малдыбаев газет – журналдардағы жарық көрген мақалаларын өз атымен жарияламай, көбінде «М.М», «Азамат Қорықбасов», «Мұстақым Ризабек», «Сәулей» т.б. бүркеншік аттармен жариялағанын жазады. Мақалаларында сол тұстағы қазақ халқының әлеуметтік мәселелерін, оқу-ағарту, қазақ тілін дамыту т.б. қоғамдық мәні зор мәселелерді көтереді. «Айқап» журналында жарияланған мақалаларын мынадай тақырыптарға бөліп қарастыруға болады: қазақ елінің елдермен қарым-қатынасы; оқу-ағарту, тәрбие мәселелері; тіл және әдебиет мәселелері. Қазақ халқының басқа елдермен, халықтармен қарым-қатынасына байланысты «Айқап» журналының №10 басылымында «Қарқаралы жайынан» деген мақаласы жарық көреді. Бұл мақалада автор Қарқаралы қаласындағы тұрғылықты халықтар қазақ, татар, өзбек, орыстар туралы сөз қозғай отырып, қаладағы оқу орындары, ондағы оқулықтар жайында баяндайды.

Оқу-ағарту, тәрбие мәселелері тақырыбында «Семейпалат қазақтары жайынан», «Қайырлы ниет, жақсы ырым», «Семейпалаттан», «Қазақша бастапқы ойын», т.б. мақалалары жарияланған. 1911 жылы «Айқап» журналының №6 санында «Семейпалат қазақтары» деген мақаласы жарияланады. Автор бұл мақаласында Семей қаласындағы оқу жағдайына тоқталған. Сондай-ақ төте жазудың пайдасы, мектеп-медресе салу керектігін сөз етеді.

1912 жылы «Айқап» журналының №1 басылымында «Қайырлы ниет, жақсы ырым» деген мақаласы жарық көреді. Бұл мақалада Семей қаласында ашылған мектеп жайында баяндап, оны ашуға жәрдем берген зиялы азаматтарға алғысын білдіріп былай дейді: «Шаһарымыздың қымбатты адамдары осы алдыңғы жазға мектеп салуға тиісті орынға арыз беріп, рұқсат сұрады. Бұл мектепке Есіркепов, Андамасовтар да жәрдем етпекші дейді һәм сол мектептің керек-жарағы үшін тұтынарға бір жүз сомдық құрбан терісі жиналыпты. Орынсыз жерге кетіп жүрген қайыр садақалар, құрбан терілері, підия малдары осындай ғылым жолына тұтылса, қаншама сауапты, уа пайдалы болар еді. Бірақ қара басы пайдасын ойламай халыққа түсіндірілсе, қабыл ететіні ашық көрініп тұр. Сөз басында қайырлы ниет дегенім осы мектеп еді... Құрметті Ахметжан қажы Андамасовтың жәрдемі арқасында Асылабөдкеде қыздар мектебі ашылып, елуден артығырақ қыз балалар оқып жатыр. Жоғарыдағы жақсы ырым дегенім осы кісінің ісі. Бұдан басқа жақсы ырым, қайырлы іс болар ма?... хақ мұндай адамдарды көбейтіп, дүние мен ақиретте бақытты етсін... Мұндай халық қараңғы тұман ішінде адасқан уақытта қызмет еткен мырзаларымыздың қадірі білінбесе де келешекте қадір-қасиетке жолығады, тарих беттерінде есімдері қалады. Өздері жоғалған, біткен уақытта да аттары жоғалмас, бітпес...». Сөз соңында халықтың оқу, білім алу ісін көпшіліктің қолдауын сұрай отырып, «Соңғы жұрағатыңның көз жасына, қарғысына қалмайын десең, жиылып отыр бір жерге! Сал мектеп, оқыт балаңды, басқалары істеген егін, сауда кәсібіне кіріс. Біраздан кейін өзіңізге осылардың бәрін істерсіз. Бірақ қолдан жер-суың кеткен соң аш-жалаңаш қалғанда не іс келеді?...», - деп түйіндейді.

1914 жылы Абай Құнанбаевтың қайтыс болғанына 10 жыл толуына байланысты Семей қаласында Нәзипа Құлжанова, Нұрғали Құлжановтармен бірге әдеби кеш өткізеді. Осы шараны өткізуге Мұстақым Малдыбаев көп еңбек етті. Семинария оқушылары Ж. Аймауытов, М. Әуезов, Қ. Сәтбаев сияқты кейінгі қазақтың біртуар азаматтары да

мәдени, рухани шараның басы-қасында болды. М. Малдыбаев ұстаз ретінде М. Әуезов, Ж. Аймауытов, Қ. Сәтбаев т.б. семинаристердің болашақта тұлға ретінде қалыптасуына өзіндік еңбек сіңіргенін байқаймыз. Міне, осы кеш туралы 1914 жылы «Айқап» журналының №4 басылымында М. Малдыбаев «Семейпалаттан» деген мақаласында жазады. Сондай-ақ, «Қазақша бастапқы ойын» мақаласы 1915 жылы аталған журналдың №5 санында жарық көреді. Мақалада Семейде болған ойын-сауық кешінде Біржан-Сара айтыстарынан үзінді қойылғандығы, бұл ойынға қатысушылар жайында баяндайды.

Тіл және әдебиет мәселелеріне байланысты «Айқап» журналында «Уақиғалар», «Тіл турасында», және «Тағы да тіл турасында» деген мақалалары жарияланады. Аталған журналдың №6 санында 1911 жылғы «Уақиғалар» мақаласында М. Дулатовтың 1911 жылы 2 маусымында Семей қаласында «Оян, қазақ» кітабы үшін түрмеге қамалғаны туралы баяндады. Қамау кезінде М. Дулатовтың қолында болған татар, қазақ газет-журналдары туралы қолжазбалар және қазақ ақындары Абай Құнанбаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Ғұмар Қарашевтің кітаптарын жандармдардың алып кеткені туралы деректер бар. Мақалада «Сағат 12-де Міржақып әпендіні түрмеге жөнелткен, Дулатовтың Семей түрмесінде тоғыз ай себепсіз хәм тексерусіз сарғайып отырып еді. Мұның халі нешік болар?!» деп, халқының қамын ойлап, ұлт үшін жанталасып жүрген азаматтың тағдырына алаңдаушылық білдіреді.

«Тіл турасында» мақаласы «Айқап» журналының 1912 жылғы №4 басылымында жарияланады. Бұл мақаласында М. Малдыбаев «тіл» деген сөздің мағынасына талдау жасап, тілдің өзгеру себептеріне тоқталады. Қазақ тілін таза сақтауды ұсынып, ол үшін бастауыш мектептер тек қазақ тілінде оқытылып, оқу құралдарын шығару керектігін жазған. Сөз соңында автор қазақ оқығандарынан ағарту жұмысына байланысты бірнеше сауалдарға жауап беруін өтінеді. Сондай-ақ, ана тілінің маңызы туралы «Айқап» журналының 1912 жылғы №11 басылымында «Тағы да тіл туралы» мақаласында қазақ тілінің жағыдайына алаңдап, болашақта ұлт тілін жан-жақты дамыту жолдарында көрсетеді.

1915 жыл «Айқап» басылымында «Денсаулық» деген мақаласы жарық көреді. Бұнда адам денсаулығы жайында татымды пікірлер айтады. «Денсаулық деп айтылса, әр адамның көңіліне жылы, сүйкімді көрінеді. Ауру десең жүрек зуылдап, шаш үрпие бастайды... Денсаулықтың қадірін ауырған, көрген біледі...», - деп бастайды. «Аурудан қандай қашу керек болса, надан дәрігерлерден сондай қашу керек. Шын дәрігерлік оқып шыққан доктор, фельдшерлер қай дінде болса да жарайды. Ол бізге дұға үйретпейді, бәлкі өзімізге керекті дуа береді», - дей келе жұртты алдап жүрген молдалардан, надан дәрігерлерден аулақ болуға шақырады. Сөз соңында жастарды дәрігерлік мамандықты таңдауға шақыра отырып, «Біздің қазақ арасында көксау, көкжөтел, тағы басқа жұқпалы аурулар көбейіп барады, дәрігерлеріміздің сықылы баяғы. Біздің қазақтың орысша оқыған жаңа талаптары писарлік, учительдік, адвокат болуды жаратады. Даугерліктен дәрігерлік ұлтқа қызмет жағынан да, өзінің тіршілігі үшін де көп артық болса керек... Ауруды елемеген өледі, дауды елемеген төлейді», - деп қорытындылайды. Осы мақаланы оқып отырып, бұл мәселенің әлі де өзектілігін жоймағанын байқауға болады.

1921 жылы 8 наурызда «Қазақ тілі» газетінің 123-санында Мұстақым Малдыбаевтың «Мәди өлімі» деген мақаласы «Жолдасы» деген бүркеншік атпен

жарияланады. «Осы жылы, 1 февральда Мәди Бәпиұлын күндізгі сағат 12-де, Қарқаралы қаласында, 5-учаскенің аудандық начальнигі Жасанов атып өлтірді. Мәдидің жасы 41-де, екі қатыннан баласыз еді. Өлімі былайша болды: декабрь басында Едірей еліне 20 процентті разверстканы бөлгенде, Айқожа Теміржанов, Сыланбек Малаев дейтін волпредседательді қолына қондырып алып, малды ауылнайларға бөліп, кедейлерге аударып салды... Мәди Қарқаралыдан сескеніп, енді Семей кетемін деп жүргенде, Қарқаралының хакімшілік бөлімі Едірей елінің жерқұмар байлары Майтан Тұранов, Айқожа Теміржановтың доноссымен Малдыбаевтардың малын конфисковать етеді. Осы малы туралы Қарқаралы барған Мұстақым Малдыбаевты жауып қояды. Осындай жұмыстар тақырыпты Мәди Бәпиұлы Қарқаралыға барады... Ертеңінде, 1 февраль күні, 2-ші аудан халық сотынан абақтыдағылармен амандасуға қағаз алып, түрмеге барады. Қасында 4 жолдасы бар. Түрменің бастығы рұқсат бермейді. Аттанып жатқан Мәдилерді қолына винтовка алып, түрме начальнигі қуалай бастайды, һәм аттанып жатқан Мәдиді үш мәртебе прикладпен ұрады. Біраздан соң қасындағы жолдастарымен қайтып бара жатқан Мәдиді көшеде ұстап, түрме начальнигі уисполкомға алып барады... Түрмеге таяна бергенде, алдында келе жатқан Мәди Бәпиұлын атып тастағанын бірнеше адамдар көріп тұрған. Оқ қарақұстан тиіп, маңдайынан шығып кеткен.

Міне, бұл өлімді ақылдасып, тон жамылған соққандардың істеп отырғаны анық. Арыстан жүректі ер Мәди екі жылдан бері бұрынғы тентек мінезден тиылып, сенімді халық азаматтарының қатарына кірген еді.

Топырағың жеңіл болсын, жолдас!

Туысқан, жамағаттарыңа тәңірім сабыр берсін!» [2: 132-134].

Міне осыдан, жоғарыда айтқандай, Мәди Бәпиұлы мен Мұстақым Малдыбаев жақын араласып, дос болғанын көруге болады. Бұл жайында Әлихан Малдыбаев: «Бектасов Әшімбектің «Мәди» атты кітабында Мәди Қарқаралыға, түрмеде жатқан әкеме жолығуға барыпты. Егер олай болса, екеуі байланысты болуы керек. Мәдидің жүз жылдығына арнап жазған Әшімбек Бектасовтың мақаласы республика газетіне шығып еді. Осы мақалада Мәдидің оққа ұшуына байланысты Семейдегі газетке Мұхтар Әуезовпен бірігіп жазған әкемнің мақаласы бар деп көрсетілген...», - деп жазады Кәрім Сауғабаевқа жазған хатында (Әлихан Малдыбаев, 4.11.1992 жыл) [1: 6]. 1911 жылы Семей қаласында «Оқулық» атты кітабы «Жәрдем» баспасынан жарық көреді. Бұл сол кезеңде қазақ даласында оқулық жоқтың қасы болып, қазақ балалары оқулыққа зәру кезеңде жарық көріп, көп адамның білім алуына жетекші құрал болған бірден-бір оқулық еді. 1912 жылы Қазан қаласында «Қазақша ең жаңа әліппе» деген еңбегі шықты. Алматы қаласындағы Ғылым Академиясы сирек кітаптар және қолжазбалар қорында сақталған осы кітапты қарасаңыз бұл еңбек өз кезінің сұранысына сай, дәл уақытында жазылған оқулық болды деп айтуға болады. Сонымен қатар «Иман һәм намаз» деген кітабы да жарық көрген.

Мұстақым Малдыбаевтың ақын болғаны да белгілі. Сол заманда мерзімді басылмыдарда біршама өлеңдері жарық көрген. «Ызың» жинағында

«Туған жеріме» деген өлеңі жарияланады.

Түрленткен масатыдай көк даласын,

Көбейттік һәм семірттік мал баласын.

Өзіңде емін-еркін жүрген шақта,
Асырдың қалпынан жұрт шаруасын.
Көкорай, көк шалғында жатушы еді,
Көлдердің жылқы қаптап айналасын.
Қасына жиырма-отыз жігіт ерткен,
Көруші ек құс аңдыған бай баласын.
Бүркітші, қаршығашы, тазы ерткен,
Байлардың арттырушы еді салтанатын.
Бай-байша адал ой, ақ көңілді,
Халықтың тартушы еді мейман асын, -
деген өлең жолдарынан Ыбырай мен Абайдың сарыны сезілсе, Мына бір өлеңінен
өз замандастары Сұлтанмахмұт пен Жүсіпбектер сарынын байқауға болады:
Ақылсыз ағайыннан Алаш артық,
Көр болуды іздесең, ағаңа сен.
Тура сөздің тұзы ащы болса-дағы,
Ішіме сыймағасын айтамын мен.

Әр жерде жылатып жүр қазақ қызын
Дейтіндер ақылы қысқа, шашы ұзын.
Қасірет түскен басыма мен бір зарлық,
Тағамның татқан білер ащы тұзын.

Сонымен қатар, «Айқап» журналының 1915 жылғы №7-8 сандарында «Біздің зар» деген өлеңінде қазақ елінің мұң-зары жайында айтылса, 1913 жылғы №7 санында «Жетім баланың мұң-зары» деген өлеңінде оқи алмайтын жетім бала туралы жырлайды.

Жалпы алғанда, М. Малдыбаевтың Алаш тарихындағы орны, атқарған қызметі, журналист-публицист ретіндегі істері, ұстаздық жұмыстары әлі толық зерттелген жоқ. Бірен-саран «Орталық Қазақстан» газетіндегі мақалаларды атап өтуге болады. Кәрім Сауғабаевтың «Тектінің теңі – Мұстақым...» атты мақаласы жарық көрсе, араға төрт жыл салып Мұстақым Малдыбаевтың 125 жылдығына орай Аманжол Қуанбайдың «Алаштың ардақтысы» деген мақаласы жарияланады. Сондай-ақ Ахмедия Сүлейменовтің «Қазақтан шыққан Робин Гуд немесе Мәди – мәңгілік тұлға» мақаласында, Ә.Бектасовтың «Мәди» атты кітабында да Мұстақым жайлы ойлар айтылады. Әлі де Мұстақымның артында қалған мол мұрасын зерттеп жинау кейінгі ұрпақтың еншісінде.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Кәрім Сауғабаев.Тектінің теңі – Мұстақым...// Азия Транзит, 13-19 қаңтар, 2000 жыл.
2. Ә. Бектасов «Мәди». – «Рух» баспасы. Астана, 2006.
3. «Алаш» қозғалысы. Алматы, 2008. ISBN 9965-32-715-7
4. Аманжол Қуанбай. //Алаштың ардақтысы, Орталық Қазақстан, 29 мамыр, 2004 жыл.
5. «Қазақ газеті». – Алматы, 1998. – 560 б.
6. «Айқап». «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы. Алматы, 1995, – 364 б.

SECTION: PHILOSOPHY

УДК 428.304.2

Тойматаев Д.Б.
Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы
(Костанай, Казахстан)

НРАВСТВЕННОЕ САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В предлагаемой статье проводится анализ теоретико-методологических принципов, аксиологических ориентиров, мировоззренческих оснований и социокультурных контекстов нравственной философии Ш. Кудайбердыұлы, которые до настоящего времени способствуют преодолению отчуждения личности от онтологических оснований собственного бытия через духовно-нравственное возрождение. Как показал XX век и подтверждает XXI, критерии функциональности и эффективности действий все в большей степени становятся способом отношения человека к миру. В итоге изменяются взаимоотношения между культурами и цивилизациями, механизмы институционализации, регулирования и контроля социальных взаимодействий, все более существенную трансформацию претерпевает ценностно-смысловой план существования человека, с еще большей обостренностью и трагичностью проявляется отчуждение личности от онтологических оснований собственного бытия.

Ключевые слова: мировоззрение, духовность, нравственность, ценность, смысл жизни, личность.

Тойматаев Д.Б.
(Костанай, Қазақстан)

ТҰЛҒАНЫҢ АДАМГЕРШІЛІК ӨЗІН-ӨЗІ ЖЕТІЛДІРУІ

Аннотация. Ұсынылған мақалада Ш. Құдайбергдіұлының адамгершілік философиясының теориялық-әдіснамалық принциптері, аксиологиялық бағыттары, дүниетанымдық негіздері және әлеуметтік-мәдени контекстеріне талдау жасалады, олар бүгінгі күнге дейін рухани-адамгершілік жаңғыру арқылы жеке адамның онтологиялық негіздерінен оқшаулануын жеңуге ықпал етеді. XX ғасыр көрсеткендей және XXI растайтындай, функционалдылық пен іс-әрекеттің тиімділігі критерийлері адамның әлемге деген көзқарасының жолына айналуда. Нәтижесінде мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы қатынастар, Институционализация тетіктері, әлеуметтік өзара әрекеттесуі реттеу және бақылау өзгеріп отырады, адам өмірінің құндылық-семантикалық жоспары барған сайын маңызды өзгеріске ұшырайды, одан да шиеленісе

түсегі және қайғылы болады жеке адамның онтологиялық негіздерінен иеліктен шығуы.

Кілт сөздер: дүниетаным, руханият, адамгершілік, құндылық, өмірдің мәні, тұлға.

Toymataev D.B
(Kostanay, Kazakhstan)

MORAL SELF-IMPROVEMENT OF THE INDIVIDUAL

Annotation. *The proposed article analyzes the theoretical and methodological principles, axiological guidelines, ideological foundations and socio-cultural contexts of the moral philosophy of Sh. Kudaiberdyuly, which up to now contribute to overcoming the alienation of the individual from the ontological foundations of his own being through spiritual and moral revival. As the XX century has shown and the XXI confirms, the criteria of functionality and effectiveness of actions are increasingly becoming a way of a person's attitude to the world. As a result, the relationship between cultures and civilizations is changing, the mechanisms of institutionalization, regulation and control of social interactions are changing, the value-semantic plan of human existence is undergoing an increasingly significant transformation, the alienation of the individual from the ontological foundations of his own being is becoming even more acute and tragic.*

Key word: worldview, spirituality, morality, value, meaning of life, personality.

В условиях кризиса мировоззренческой идентичности личности в современном мире все более явно обнаруживаются ростки протеста против обезличивающих и бездуховных форм рациональности, все более популярными становятся позиции авторов, развивающих новую ценностную парадигму ненасилия, как перспективу дальнейшей духовной эволюции человечества. Защищая духовность и гуманизм мировоззрения, присущих традиционной культуре и религиозной вере, они обращаются к прояснению в жизни общества роли, места и значения общечеловеческих ценностей как духовно-нравственной опоры человеческого существования.

Отсутствие духовно-нравственной составляющей техногенной цивилизации завело человечество в тупик, и сейчас как никогда требуется качественный сдвиг в сознании человека, коренным образом изменяющий его мировоззрение.

Шакарим полагал, что путь от жадности и алчности страстей к совершенству проходит через переоценку и нравственное самосовершенствование, саморегуляцию и самодисциплину, что зафиксировано и в священном писании буддизма. В результате доводом философа стали рассуждения о новом переустройстве души, о вечном переселении души из одного тела в другое, о прошлой, настоящей и будущей жизни души каждого человека. Еще одно положение буддизма - учение о карме - отчетливо звучит у Шакарима. Он предупреждает человека: нужно заранее позаботиться о будущем поколении, чтоб не страдало оно от нынешних провинностей своих предков. Надо прожить праведную жизнь, чтоб искупить свою карму. Довольно редко приводит казахский философ примеры праведного поведения, богоугодного образа жизни. Думается, не случайно в качестве образа правоверного, святого человека назван

«монгол», который мог быть, по нашему предположению, буддистом. Главная цель Шакарима подобна центральной идее Гаутамы - просветить людей, — является основной целью жизни и творчества казахского мыслителя. Не верить слухам, не доверять традициям, не принимать чужих мыслей только потому, что вы нашли их в книге или услышали от своего учителя, или если это утверждает ваша религия - надо самим освещать свой путь. В конце концов, каждый человек должен предуготовить свой путь только сам, но Шакарим видел свое предназначение в том, чтобы помочь каждому в освещении собственного жизненного пути.

Довольно сложным было мироощущение Кудайбердыулы, неоднозначным его отношение к религии. Шакарим не сомневался в реальности и правоте Творца Вселенной, не отвергал никаких вероучений, но в то же время он был далек от слепой, не рассуждающей веры, не принимал догм ислама, закрыв глаза и усыпив мозг. Он не был мусульманином-фанатиком, как утверждалось в трудах К.Б. Бейсембиева. Да, известно, что Шакарим, занимаясь изучением религий, ни в одной из них не нашел достаточных для себя объяснений мироздания и места человека. Если заметить, то ни в одном из его произведений нет очевидной симпатии и приверженности к какому-либо вероучению, кроме ислама. Однако, как мусульманин, он был чужд фанатизма и непримиримости в отношении других учений. Как отмечал О.А. Сегизбаев, «Шакарим Кудайбердиев, будучи на самом деле последовательным деистом, относился с необыкновенной терпимостью ко всем другим философским направлениям и теологическим предпочтениям... Он не питал никакого чувства вражды ни к материализму, ни к идеализму и их многочисленным направлениям, ни к различным религиозным течениям. Более того, он упорно стремился вникнуть в их сущность, понять их смысл и значение для живущих поколений людей» [1, с. 376]. В качестве доказательства того, что философ не был верующим-ортодоксом, шакаримовед К. Мухаметханов приводит факт непосещения Медины паломником из Чингистау, потому что титул «хажы-харамайн» (полный хажы) мусульманин получал в результате поклонения святым местам, как Мекки, так и Медины. В глазах консервативных кругов - мулл, баев, религиозных фанатиков Шакарим выглядел вероотступником, безбожником, по крайней мере, неблагочестивым мусульманином, несмотря на титул «хажы». К тому же, Кудайбердыулы выступал против газавата - священной войны с неверными (кяфирами), как противник любого насилия, то есть отвергал одно из обязательных условий правочности мусульманина. А еще он призывал к веротерпимости, называл благочестивыми и христиан, и буддистов, и идолопоклонников, которые на пути к постижению Всевышнего были чисты руками и сердцем, свободны от грехов несли добро людям. Он бичевал служителей всякого культа, погрязших в прегрешениях, запятнавших высокое предназначение - служение Богу - низменными страстями.

Причиной неприязни священнослужителей к Шакариму послужили его критические замечания в их адрес. По его наблюдению, служители культа изолировались, погрязли в обмане, не выполняя тем самым элементарных предписаний священных книг, используя имя Бога в корыстных целях. Истинно верующие не только не должны прикрываться именем Бога, но никогда не должны произносить его имени вслух. Причем, он критиковал как мулл, так и попов и епископов. Исходил при этом из простой

предпосылки: и Библия, и Коран одинаково важны, ибо призывают к единению всех людей на Земле. Чтобы подчеркнуть общее, единое и целостное направление для всех религиозных учений мира, Шакарим проводил следующую мысль: общим для всех религий является признание сущности Единого Бога, совершенства Совести, неотвратимости Судного дня. В советский период функционеры-атеисты представляли мыслителя как приверженца исламских догм, богослова, поскольку не смогли подняться до уровня мышления ученого-просветителя, не увидели вместе с ним положительных моментов в таком сложном общественном явлении, как ислам, не смогли понять значение духовно-нравственных заповедей мусульманства в деле воспитания нового поколения.

Занимаясь исследованием внутреннего мира, духовных потребностей человека, Шакарим первоначально думал, что человек может добиться полноты и совершенства без всякой веры в существование Всевышнего. Но впоследствии он пришел к заключению, что религия - высшая мораль, самая крепкая опора для духовного самосовершенствования. Чтобы оказать благотворное влияние на сознание людей и их поведение, Шакарим перевел на казахский язык отдельные суры Корана, в личной интерпретации изложил содержание коранических заповедей. Для достижения дидактических целей, он объяснял смысл арабского текста с помощью примеров из повседневной жизни казахов. По мнению профессора Ш. Сатпаевой, введение им слова «мал» (скот) как символа богатства степи говорит о его стремлении приблизить изречения священной книги к явлениям казахской действительности.

Например, в Коране говорится: «Не верьте язычникам, идолопоклонникам», – что было явным выражением монотеизма ислама, призывавшего к борьбе с многобожием, язычеством. Шакарим выводит из этого постулата новаторское заключение: не верьте шаманам, знахарям, а лечитесь у образованных людей - врачей, что как-то даже перекликается с современным постулатом «лечение - свет, а самолечение - тьма». В качестве аргумента он ссылается на авторитет Пророка Мухаммеда, который принимал лекарства, пил мед для очищения желудочно-кишечного тракта, лечился кровопусканием. Как в своем роде единственный психолог и педагог, Шакарим выступал против различных предрассудков: гадания на бобах, на бараньей лопатке, против веры в амулеты, талисманы и другие «святые» предметы, потому что, полагаясь на сверхъестественные чудеса, человек теряет самостоятельность, волю, способность к действиям, то есть тормозит процесс самопознания.

Продолжением традиций экзегетики, заложенных еще Ибраем Алтынсариним, стал религиозно-философский трактат «Основные положения мусульманства». Один из разделов учебного пособия Алтынсарина «Шариат-уль ислам» («Суть ислама») назывался «Нравственность», где излагалось, каких направлений и какой нравственности, по велению Корана должен придерживаться человек. А в книге Кудайбердыулы есть главы «Человек должен обладать хорошим характером», «Долг перед людьми», «Каждый человек стремится к деятельности», «Бережись от дурных поступков». Как полагает Ш. Сатпаева, совпадают цели написания книг о религии обоих авторов – использовать тяготение казахов к мусульманству как почву для внедрения просветительских идей, направленных на совершенствование духовной жизни людей. [2, с. 95].

Нам представляется, что в области богословия Шакарима следует признать

реформатором. Ведь он требует вернуть религию на исходные позиции, не запятнанные современными ее служителями, вернуть ей «чистоту изначальную». Во что бы то ни стало, он провозглашает принцип веротерпимости, признает право на существование различных религий и вер потому, что не важно какому богу поклоняется человек, важнее, чтобы человек шел по праведному пути с добрым сердцем, совершая добрые поступки по привычке. Он говорит о неверном толковании муллами истинного значения аятов Корана. Извращение священных слов Божественной Книги, по мнению Шакарима, отпугнули, оттолкнули от религии, от священного писания людей думающих, сузив, тем самым, поле действия религиозных, точнее, духовно-нравственных заповедей. И, в конечном счете, мыслитель критикует и науку, и ученых мужей, которые, избегая религии, испорченной муллами, попутно отбросили и «душу», встав, тем самым, на путь заблуждений. В противостоянии науки и религии он обвиняет, прежде всего, служителей культа, хотя стереотипы присущи и людям науки, так как шоры на глазах и у тех, и у других, сетует Шакарим.

Новаторство Кудайбердыулы состоит в том, что он предпринимает попытку объединить разум и веру, науку и религию. Вера и разум и произведениях казахского философа не противопоставляются друг друга, а дополняют друг друга, выступая составными частями целого. Вера, по Шакариму, - это принятие разумом, религия, не понятая и не принятая чистым разумом, сознанием, не является настоящей верой. Чистоту религии, суть веры постигнет только «раскованный» ум, свободный разум, парящая мысль. Ум человека есть зеркало, отражающее истину, а высшая истина есть любовь, есть Бог, значит, только человеческий ум может постигнуть божественную истину, правдивую картину мира. Это зеркало дано Богом каждому смертному, утверждает мыслитель. В религиозном реформаторстве Шакарима проявляется цельность его мировоззрения, когда рационализм, гуманность, миролюбие, совестливость выступают в единстве, дополняя и обогащая друг друга. Рационализм находит свое отражение в том, что из всех слов (хадисов) Пророка и других святых ислама Шакарим берет только те, что может вместить в себя ум, что может быть понято критическим разумом и аргументировано логикой. Из речей и трудов ученых он использует так же только то, что объяснимо сознанием человека.

Миролюбие и гуманность мыслителя проявляются в его веротерпимости. Совесть, по его мнению, является вершиной морали, а высшей моралью является религия. Таким образом, духовно-нравственные, религиозно-нравственные идеи и взгляды просветителя составляют гармоничное единство. Бог-творец является первопричиной всего сущего под луной. Комментируя эту мысль, Шакарим объясняет, что все в нашей жизни имеет причину - и радость, и горе, и утешение, и падение, и сила, и слабость, и хорошее, и плохое. Без причины ничего не происходит, но причину личных страданий человек должен искать только в себе. «Кто хает жизнь, тот сам плох», «В пережитых несчастьях и горе виноваты друг, враг или сам, а не жизнь». По Шакариму, источник тяжких мук - сам человек, все его беды и невзгоды созданы им самим. Не следует ссылаться на предопределение, мол, все зависит от Аллаха, потому что «Аллах не приказывает мерзости» [3, 7-27]. Протестовать против судьбы – протестовать против Аллаха, заключал философ, но Бог предписал человечеству не творить зла, «отгонять добром зло» [4, 13-22]. Воля человека, его свобода

состоит в том, чтобы выбрать путь благородства, путь самосовершенствования: «Не гордись красотой, гордись делом». Наставляя людей на путь истины, Шакарим проводил соответствующие цитаты из Корана: «Поистине, те, которые уверовали и творили добрые дела... обитатели рая» [5, 11-28], «Те, которые приобрели злые деяния... воздаяние за злое деяние - подобным ему» [6, 10-28].

Таким образом, божественное назначение человека - уберечь себя от вредных, неугодных Богу поступков, посвятить себя делам добрым. Следовательно, религия, священные писания, священнослужители, верующие люди призваны облагораживать человеческую натуру, наставлять ее на праведный путь, на добрые поступки. В целом Шакарим считал человека действующим лицом истории, выступал против фатализма, старался переубедить нытиков-пессимистов, жалующихся на все и вся, обвиняющих все и всех в собственных невзгодах и неудачах: «Судьба в руках человека». Он опровергал утверждения типа «жизнь - коварна, мир - хитер», учил радоваться жизни и принимать бытие таким, как оно есть.

В лучших традициях просветительства Шакарим объяснял неустроенность жизни людскими пороками, их отрицательными нравами. Если источник несчастной жизни - сам человек, то надо заглянуть в его внутренний мир, такая логика выстраивается из рассуждений мыслителя. Недовольство окружающим миром, обществом он обращал в недовольство собой, которое должно было стать стержнем работы по нравственному самоусовершенствованию. Философ не требовал кардинальных изменений в обществе, он надеялся преобразовать человеческую жизнь путем облагораживания души человека. Подобно социалистам-утопистам, казахский мыслитель требовал от людей пройти через нравственное очищение для построения нового общества, считая серьезной преградой на пути к нему нравственную неподготовленность и отсталость народной массы.

Оптимистическая вера Ш. Кудайбердыулы в торжество светлых начал в человеке привела его к материалистическому тезису — отрицанию врожденных идей и врожденных моральных норм. Он писал, что ребенок рождается с чистой душой, без врожденных пороков. По мере формирования личности в ней вырабатываются положительные и отрицательные свойства. Излюбленный прием Шакарима как воспитателя и наставника - постановка перед слушателями категорий нравственности со знаками «плюс» и «минус». Вечные и постоянно новые понятия: добро и зло, любовь и ненависть, совесть и бесовность, благородство и подлость, человечность и не человечность, дружба и вражда, единение и распри, ум и глупость, чувство и разум - вот круг размышлений педагога-наставника. Нетрудно догадаться, за какие моральные качества боролся он в своих устных и письменных представлениях. В «Основных положениях мусульманства» автор стремился связать символы веры с гуманизмом, превратить в прочную опору жизни стыд, терпимость, исповедальность, жалость, сострадание, милосердие, благоговение перед жизнью, деликатность, благородство, справедливость. «Делай другому только то, что желаешь себе сам, что любезно тебе самому. Вам не по душе, если украдут у вас, если согрешат с вашей женщиной. Подумайте, а не ответят ли вам тем же, и не совершайте неблагоразумных поступков».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Сегизбаев О.А. История казахской философии. - Алматы: «Гылым», 2001. - 455 с.
2. Сатпаева Ш.К. Шакарим Кудайбердиев. - Алматы: Гылым, 1993. - 116
3. Коран. /Пер. И.Ю. Крачковского. - Ростов-на-Дону, 2006. - 537 с.
4. Коран. /Пер. И.Ю. Крачковского. - Ростов-на-Дону, 2006. - 537 с.
5. Коран. /Пер. И.Ю. Крачковского. - Ростов-на-Дону, 2006. - 537 с.
6. Коран. /Пер. И.Ю. Крачковского. - Ростов-на-Дону, 2006. - 537 с.

SECTION: CHEMISTRY

УДК 691.175

Утжанова Шынар Кенесбаевна
«№58 жалпы білім беретін мектеп» КММ
химия пәні мұғалімі, зерттеуші
(Алматы, Қазақстан)

ФОСФОРЛЫ ТЫҢАЙТҚЫШТАР ӨНДІРІСІНІҢ ҚАЛДЫҚТАРЫН КӘДЕГЕ ЖАРАТУ

Аннотация. Бұл жұмыс фосфогипстің қайта кристалдану арқылы таза гипс алу әдісін зерттейді. Фосфогипс, фосфор тыңайтқыштарын өндіру қалдығы, экологиялық зиян келтіретін ауыр металдар мен радионуклидтерді қамтиды. Азот және тұз қышқылдары ерітінділерінде фосфогипсті қайта кристалдандыру әдісі экологиялық және экономикалық артықшылықтарға ие, өйткені ол жоғары сапалы құрылыс материалы алуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс өндірістік қалдықтарды тиімді пайдалануды қамтамасыз етіп, қоршаған ортаға әсерді азайтуға ықпал етеді.

Кілт сөздер. Фосфогипс, қайта өңдеу, қайта кристалдандыру, құрылыс материалдары, экологиялық артықшылықтар, өндірістік қалдықтар, тұрақты даму, қайталама шикізат.

Utzhanova Shynar Kenesbaevna
Chemistry teacher, researcher,
KSE "General Educational School No. 58"
(Almaty, Kazakhstan)

UTILIZATION OF WASTE FROM THE PRODUCTION OF PHOSPHATE FERTILIZERS

Abstraction. This paper investigates the method of obtaining pure gypsum through the recrystallization of phosphogypsum. Phosphogypsum, a byproduct of phosphate fertilizer production, contains heavy metals and radionuclides that pose environmental hazards. The recrystallization of phosphogypsum in nitric and hydrochloric acid solutions offers ecological and economic advantages, as it allows the production of high-quality construction materials. This method ensures efficient utilization of industrial waste and contributes to reducing environmental impact.

Keywords: Phosphogypsum, recycling, recrystallization, construction materials, ecological benefits, industrial waste, sustainable development, secondary raw materials.

Өнеркәсіптік қалдықтарды қайта өңдеу қоршаған ортаны ластанудан қорғау және қоршаған орта мен өркендеп келе жатқан жатқан өнеркәсіптің арасындағы тепе-теңдікті

қамтамасыз ету тұрақты даму мәселесін шешудің маңызды жолы болып табылады. Бұл мәселені іске асыруды қалдықсыз өндірістің жабық циклдерін ұйымдастыру нәтижесінде табуға болады. Осыған байланысты өнеркәсіптік қалдықтарды қайталама шикізат ретінде пайдалану үлкен маңызға ие [1]. Фосфогипс - фосфор тыңайтқыштарын өндірудің қосымша өнімі болып табылады. Бұл материал негізінен қышқылдар, ауыр металдар және радионуклидтер қоспалары бар кальций сульфаты дигидратынан ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) тұрады. Фосфогипсті жою мәселесі әсіресе оның көп мөлшеріне және қоршаған ортаға әсер ететін зиянына байланысты өзекті болып табылады.

Өнеркәсіптік қалдықтарды қайта өңдеудің ең алдыңғы қатарлы бағыттарының бірі оларды құрылыс материалдарын өндіруде пайдалану болып табылады, бұл шикізатқа деген қажеттілікті 40% қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Қалдықтарды пайдалану құрылыс материалдарын өндіруге жұмсалатын шығындарды табиғи шикізаттан өндірумен салыстырғанда 10-30% - ға төмендетуге мүмкіндік береді [2].

Өндіріс қалдықтарын қайта өңдеуде ірі кәсіпорындардың біріктірілген қалдықтарының қатарына фосфогипс жатады. Оның сапасы үнемі өсіп отырады, сондықтан концентрлі тыңайтқыштар (фосфорлы) өндірісінде 1 тонна шикізаттан 1,4-1,6 т түзіледі. Фосфогипс - шамамен 40% CaO және 50% SO_3 -тен жоғары ұсақ ұнтақ. Гипстен айырмашылығы, оның құрамына 1-ден 2% -ға дейін P_2O_5 және 0,5%-ға дейін F кіреді.

Фосфогипс - қолданылатын шикізат пен өндіріс технологиясына байланысты H_2SO_4 және H_3PO_4 , SiO_2 және басқа заттардың қоспалары бар жартылай гидраттан немесе $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ тұратын фосфор тыңайтқыштарын өндірудің қалдықтары болып табылады [3]. Фосфогипстің қолданылуын шектеуші негізгі факторлар қатарына оның жоғары гигроскопиялығы мен құрамында болатын қоспалар жатады, бұл оның тасымалдануын қиындатады, себебі олар қоршаған орта жағдайларымен – ауа ылғалдылығы мен температурасы – тығыз байланысты.

Топырақ құнарлылығын тиімді қалпына келтіретін, топырақ құрамының сапасын жақсартатын, топырақтың тұздануын азайтатын, ылғал мөлшерін, су-ауа режимін жоғарылататын, гумин қышқылдарының құрамын арттыратын, егістік қабаттан гуминді заттардың шайылуын төмендететін, басқа қоректік заттардың топырақтан шайылуын жоятын қасиеттерге ие.

Қазіргі кезде фосфогипстің көп мөлшерде қоры жинақталған, олар әдетте үйінділерге тасталады. Фосфогипсті тасымалдау және сақтау қажеттілігі кәсіпорындардың жұмысын айтарлықтай қиындатады және санитарлық қадағалау органдарының барлық талаптары орындалса да, зауыт алаңының санитарлық жағдайын және іргелес аумақтың экологиялық жағдайын нашарлатады. Фосфогипс құрамындағы фтор мен фосфор қышқылының еритін қоспаларымен топырақ пен су қоймаларын уландырады.

Фосфогипсті жоюдың перспективалық әдістерінің бірі оны құрылыс материалы ретінде пайдалануға жарамды гипс алу үшін қышқыл ерітінділерінде (азот және тұз) қайта кристалдану болуы мүмкін. Фосфогипстің қайта кристалдануы - бұл фосфогипс қышқыл ерітіндісінде ериді, содан кейін осы ерітіндіден таза гипс түрінде кристалданады. Бұл процесс гипсті фосфогипсте болуы мүмкін ауыр металдар, радионуклидтер және органикалық қосылыстар сияқты қоспалардан алуға және тазартуға мүмкіндік береді.

Фосфогипсті қайта кристалдандыру арқылы таза гипс алу - бұл фосфор тыңайтқыштарын өндіру қалдықтарын жоюдың тиімді шешімін ғана емес, сонымен қатар құнды құрылыс материалын алу әдісін ұсынатын инновациялық әдіс. Процесс таза гипстің шығуын оңтайландыру үшін температураны, қышқыл концентрациясын және реакция уақытын бақылау сияқты белгілі бір жағдайларды қажет етеді. Сондай-ақ, қайта кристалданған гипстің ерітіндіден тиімді бөлінуін қамтамасыз ету маңызды, бұл сүзуді, центрифугалауды немесе тұндыруды қажет етуі мүмкін.

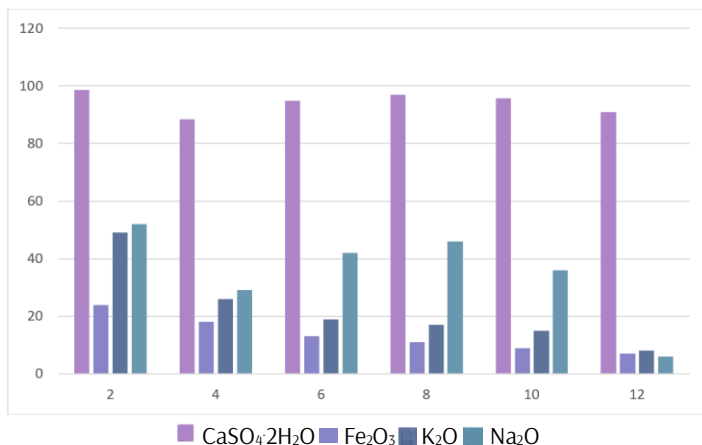
Фосфогипстегі кальций сульфаты мөлшері табиғи гипстегі кальций сульфаты мөлшерімен салыстырылады, сондықтан фосфогипсті халық шаруашылығының материалды көп қажет ететін саласы – табиғи шикізат тапшылығы байқалған жағдайда ұзақ уақыт бойы дәстүрлі емес шикізатты және өндіріс технологияларын іздеуді қажет ететін құрылыс индустриясында қолдану ұтымдырақ болып көрінеді [3].

Жұмыста алынған фосфогипсті қайта кристалдау арқылы таза гипс алу бойынша тәжірибелер жүргізілді, оның құрамы келесідей: кальций сульфаты-85,12%; кремний диоксиді-12,88%; P_2O_5 -1,05%; металл оксидтерінің мөлшері бір пайыздан аз.

Тәжірибе көрсеткендей, фосфогипсті қайта кристалдау үшін концентрациясы шамамен 20% болатын азот қышқылының ерітінділері ең қолайлы, өйткені бұл концентрацияда гипстің ерігіштігі 20-80 °C максималды температура аралығынан өтеді.

Фосфогипс азот қышқылы ерітінділерінде 80°C үздіксіз араластыра отырып ерітілді, тепе-теңдікке 2 сағат ішінде қол жеткізілді, содан кейін ерімеген бөлігі сүзіліп, гипс кристалдануы салқындатылған кезде ерітінді гипстің кристалдануына берілді. Гипстің кристалдануы бірінші сағатта ең қарқынды болды.

Жүргізілген тәжірибелер азот қышқылының бастапқы ерітінділерін қайта кристалдану процесінде бірнеше рет қолдануға болатынын көрсетеді. 12 циклден кейін ерітіндідегі қалдық гипс мөлшерінің біршама азаюы байқалады, бірақ бұл соңғы өнімнің шығымына әсер етпейді. Ауа-құрғақ гипстегі негізгі зат пен қоспалардың құрамы 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1 – Фосфогипстің қайта кристалдану цикльдары

Осылайша, азот қышқылының ерітінділерін қолдану фосфогипсті көп айналымда қайта кристалдау арқылы коммерциялық гипс алуға мүмкіндік беретінін көруге болады. Соңғы кездерде фосфогипсті қайта өңдеу мәселесі экологиялық жағынан да, экономикалық тұрғыдан да ерекше маңызды болғанына қарамастан, ол әлі күнге дейін халық шаруашылығында қажетті деңгейде пайдаланылмай келеді. Оның үлкен мөлшерін ескере отырып, оны қолданудың келесі салаларын бөліп көрсетуге болады: оның негізінде әртүрлі құрылыс материалдарын өндіру, гипс байланыстырғыштар, күкірт қышқылы және цемент өндіру, сортаңданған топырақтарды химиялық мелиорациялау үшін, толтырғыштар ретінде аммоний сульфатын өндіру үшін және т.б.

Химиялық мелиорацияның мәні сортаң топырақтардың сіңіргіш кешенін кальцийге аз алмасуы бар натрий катиондарын ығыстырып, сульфатқа байланыстыру арқылы қанықтыру болып табылады, ол жауын-шашынмен топырақтан оңай жуылады. Бұл жағдайда топырақ ерітіндісінің жоғары сілтілілігі бейтараптандырылады және топырақ коллоидтарының жоғары дисперсті жүйелері коагуляцияланады, бұл топырақтың агрохимиялық қасиеттерін күрт жақсартады. Сортаңдарды мелиорациялау үшін құрамында кальций мен күкірті бар әртүрлі химиялық заттарды – гипс, кальций хлориді қолдануға болады [4, 5]. Дегенмен, ең жақсы нәтиже фосфогипсті қолдану арқылы алынады, оның құндылығы оның құрамында өсімдіктерді фосформен қоректендіретін элементтермен нашар қамтамасыз етілген сортаңдардың дамуына өте қажет сіңімді фосфордың болуы [6].

Сортаңдарда фосфогипстің бір реттік қолдану нормасы 5 - 40 т/га (жоғарғы шегі натрий қыртысы көп сортаңдар үшін). Гипстеу сортаң топырақтың құнарлылығын 8-10 жыл бойына оң әсерін сақтай отырып, күрт арттырады. Гипстелген соң астық өнімділігін 2-6 ц/га, жоңышқа пішені 10-75 ц/га артады. Фосфогипсті әкпен қоспада (50:50) пайдалану қышқыл топырақтарды өңдеуге және құнарлылығын арттыруға көмектеседі, бұл дақылдардың өнімділігін арттыруды қамтамасыз етеді, күздік бидай үшін өсім 6-7%, жүгері - 32%, бұршақ - 5 -7 ц/га тұтыну нормасында 2%-ға артады. Фосфогипске фосфордың қосылуы оң рөл атқарады. Бұл ретте физикалық-техникалық қасиеттері жақсарады, ылғалдылық 12-15% құрайды.

Құрамында азот бар тыңайтқыштың құрамдас бөлігі ретінде фосфогипсті қолдану бойынша жұмыстар бар. Фосфогипсті осы мақсаттарда қолданудың негізі кальций сульфатының тыңайтқыштардың құрамында азот бар компоненттері бар қоспалар сияқты координациялық қосылыстар түзу қабілеті болып табылады. Сонымен, балқытылған мочевананы фосфогипспен араластырғанда $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{CO}(\text{NH}_2)_2$ типті күрделі тұз түзіледі. Мочевинаның мұндай кешенмен байланысуы оның ерігіштігін төмендетеді және азоттың айтарлықтай жоғалуына әкелетін нитрификация процесін болдырмайды. Фосфогипс тыңайтқыштардың баяу әсер ететін түрлерін өндіру процесінде қолданылады.

Зертханада құрамында фосфоры бар компонент (магний аммоний фосфаты) фосфогипс негізінде күрделі тыңайтқыш алу әдісі әзірленді, ал құрамында азот бар компонент ретінде меламина қолданылады. Алынған аддуктының мөлшері, мас. %: P_2O_5 - 35,62, N - 11,33, MgO - 20,21, $\text{C}_3\text{N}_6\text{H}_6$ - 0,12. Қоректік заттардың мөлшері: 67,28%. Дайын өнімнің молярлық қатынасы фосфогипске сәйкес келеді: $\text{NH}_4\text{MgPO}_4 \cdot \text{C}_3\text{N}_6\text{H}_6 = 2,0\text{-}2,5:0,6\text{-}0,8:0,002\text{-}0,004$. Синтезделген үлгілер өсімдік және далалық тәжірибе жағдайында

агрохимиялық сынауға жіберілді. Әр учаскенің ауданы 2 м^2 , $\text{N}_{150}\text{P}_{120}$ кг/к.у. мөлшерінде тыңайтқыштарының дозалары енгізілді. Тәжірибе үшін фосфогипс, магний аммоний фосфаты, меламина және меламинафосфаттан тұратын әртүрлі нұсқалар алынды. Өндірістік тәжірибе жағдайында барлық нұсқаларда жоғары өнімді өсімдіктер алынды.

Күрделі фосфор тыңайтқыштары өсімдіктерге физиологиялық әсері бойынша қос суперфосфаттан кем түспейді. Фосфогипсті одан әрі кептіру арқылы фосфогипс целлюлозасын амонизациялау арқылы мелиоративтік тыңайтқышқа өңдеу жөніндегі ұсынысты қарастырдық. Өнімдегі қоректік компоненттердің мөлшері, масса% бойынша: P_2O_5 10-11%, азот 1-2%.

Құрылыс материалын алу түріндегі тікелей пайдадан басқа, фосфогипсті қайта кристалдандыру айтарлықтай экономикалық және экологиялық артықшылықтарға ие болуы мүмкін, соның ішінде жаңа жұмыс орындарын құру, қалдықтарды кәдеге жарату шығындарын азайту және кәдеге жаратылмаған қалдықтардың көлемін азайту арқылы қоршаған ортаға әсерді азайту. Азот және тұз қышқылдарының ерітінділеріндегі фосфогипстің қайта кристалдануы осы өндіріс қалдықтарын жоюдың перспективалық әдісі болып табылады. Бұл фосфогипстің жинақталу мәселесін шешіп қана қоймай, сонымен қатар қоршаған ортаға зиянды азайта отырып, жоғары сапалы құрылыс материалын алуға мүмкіндік береді. Бұл технологияны әрі қарай зерттеу және дамыту ресурстарды тұрақты пайдалануға және қоршаған ортаны қорғауға ықпал етуі мүмкін.

Фосфогипсті қайта кристалдандыру - бұл өнеркәсіп пен құрылыста кеңінен қолдануға болатын таза гипс алудың оңтайлы әдісі болып табылады. Әйтсе де, оны коммерциялық іске асыру үшін бірқатар технологиялық және экологиялық міндеттерді шешу қажет. Бұл процесс экологиялық зиянды азайтуға және жаңа қосымша құнды материалдарды жасауға бағытталған өндірістік қалдықтарды жоюдың инновациялық тәсілдерінің маңыздылығын көрсетеді.

Қорытындылай келе, фосфогипс өндірісінің көлемі және оның қоршаған ортаға ықпал тәріс әсері осы материалды іске жарату мен қайта өңдеудің тиімді әдістерін әзірлеуді және енгізуді талап етеді. Бұл экологиялық зиянды азайтып қана қоймай, сонымен қатар қайталама өнімдерді алу арқылы экономикалық пайда әкелуі мүмкін.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Сланова, А. М., Токмагамбетова, Г. Б., Мухамеджанова, Ж. М., Сатыбалды, А. С., Асенова, А. А., Мамбетова, А. М., & Лапшина, И. З. Результаты мониторинга состояния окружающей среды в районе размещения тф ТОО «КАЗФОСФАТ» МУ. *European Student Scientific Journal*, (2). 2013.
2. Лапшина И.З., Тургумбаева Х.Х., Бейсекова Т.И., Абильдаева А., Иканова М., Лапшин Е.В., Шанбаев М.Ж. Физико-химические свойства фосфогипса. // *Промышленность Казахстана*. 2012. - № 5. - С. 56-58.
3. Мольков, А. А., Дергунов, Ю. И., & Сучков, В. П. Способ переработки фосфогипса. *Известия Челябинского научного центра УрО РАН*, (4), 141-145. 2006.
4. Муравьев, Е. И., & Белюченко, И. С. Свойства фосфогипса и возможность его использования в сельском хозяйстве. *Экологический вестник северного кавказа*, 4(2), 5-17. 2008.

5. Белюченко, И. С., Добрыднєв, Е. П., & Муравьев, Е. И. Экологические особенности фосфогипса и целесообразность его использования в сельском хозяйстве. Проблемы рекультивации отходов быта, промышленного и сельскохозяйственного производства (pp. 13-22). 2010.
6. Ниёзов, Х. А., Комилов, К. У., Курбонов, Э. Ж., Курбанова, А. Ж., & Мухамедов, Г. И. Использование фосфогипса для улучшения мелиоративных свойств почвы. Academic research in educational sciences, (1), 92-101. 2020.

SECTION: SCIENCE OF LAW

УДК 342.722

Гапотій Віктор Дмитрович, Ігольников Олег Євгенович
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
(Запоріжжя, Україна)

ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОРОЗУМІННЯ ТА ШЛЯХИ ЮРИДИЧНОГО ПІЗНАННЯ

Анотація. У статті досліджується феномен праворозуміння як ключовий аспект сучасної теорії права. Аналізуються різні концепції та методологічні підходи до праворозуміння, їх вплив на правову науку та практику. Розглядаються шляхи юридичного пізнання правових явищ, логічні моделі та нормативні конструкції у сучасній юриспруденції. Особливу увагу приділено двом основним тенденціям юридичного мислення: перевтіленню правових форм та пошуку балансу між ідеальним правопорядком і позитивною юриспруденцією. Акцентується на ролі права як орієнтира у суспільних відносинах, що забезпечує правову визначеність та ефективність регуляторних механізмів.

Ключові слова: праворозуміння, теорія права, юридичне мислення, нормативні конструкції, логіка права, природне право, позитивна юриспруденція, правове регулювання, методологія права.

Gapotii Viktor, Igolnykov Oleh
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University
(Zaporizhzhia, Ukraine)

PROBLEMS OF LAW UNDERSTANDING AND WAYS OF LEGAL COGNITION

Abstract. The article examines the phenomenon of legal understanding as a key aspect of modern legal theory. The author analyses various concepts and methodological approaches to legal understanding, their impact on legal science and practice. The ways of legal cognition of legal phenomena, logical models and normative constructions in modern jurisprudence are considered. Particular attention is paid to two main trends in legal thinking: the transformation of legal forms and the search for a balance between the ideal legal order and positive jurisprudence. The author emphasises the role of law as a guideline in social relations, which ensures legal certainty and efficiency of regulatory mechanisms.

Key words: understanding of law, theory of law, legal thinking, normative constructions, logic of law, natural law, positive jurisprudence, legal regulation, methodology of law.

Праворозуміння – важлива наукова проблема правового життя України. В той же час праворозуміння є об'єктом, який одночасно входить у сферу досліджень філософії права і теорії права, що пояснюється багатогранністю і складністю системи принципів правового мислення, праворозуміння й розвитку правової культури і проблема пошуку сучасного типу праворозуміння, його адекватного сприйняття та пізнання суспільством є особливо актуальною для України в період сьогодення. Значну увагу цій тематиці присвятили такі вчені, як С.С. Алексєєв, М.І. Байтін, В.А. Бічинін, Ю.М. Бисага, Р. Лукич, В.С. Нерсесянц, М.С. Кельман, Д.А. Керімов, П.М. Рабінович, та інші. Водночас, як свідчить практика (передусім судова) ні тими, хто вивчає право, ні тими, хто його застосовує у власній роботі, до цього часу так і не вироблено єдиного підходу до розуміння права, а отже, і до того, у чому первинна суть прав людини, джерел їхнього походження, до можливості та правомірності їх звуження чи обмеження.

Праворозуміння є ключовим аспектом усієї проблематики сучасної теорії права. З тим, якої концепції праворозуміння дотримується дослідник, на які методологічні засади він спирається, пов'язані і його подальші теоретичні побудови незалежно від того, чи стосуються вони питань джерел права, чи природи прав людини, чи змісту окремих прав та підстав їх обмеження (звуження). Сучасна теорія права сформувалася під впливом різних підходів до суті права, різноманітності вчень про право, різних типів праворозуміння. Праворозуміння можна поділяти на різні типи залежно від тих критеріїв, які взято за основу: з точки зору соціального призначення права, за джерелом правоутворення, за підходами до вивчення права, за критерієм справедливості закону тощо. Це, на нашу думку, пояснюється багатогранністю самого поняття права, його розуміння та сприйняття. Тому і серед вчених немає єдності поглядів відносно типів праворозуміння, його окремих шкіл [4, с. 101].

Зупинимося на шляхах юридичного пізнання праворозуміння та їх проблемних аспектів.

Формування логічних моделей та нормативних юридичних конструкцій в сучасній правовій (юридичній) думці отримало досить окреслені форми вираження та прийоми побудови юридичних текстів, виходячи з того, що в сучасній юридичній науці чітко виділяються дві рівноправні тенденції побудови логічних правил які організовують юридичне мислення.

Перша тенденція умовно визначається як логіка перевтілення форм, коли юрист, правник, правознавець оперує поняттями не головними (другорядними), побудованими на віддзеркаленні стихійно складених природних відносин які отримали своє закріплення в традиціях правового поведіння та офіційних документах, та з збігом часу втратили значення та актуальність. Але це давало змогу організовувати юридичні тексти та підводити під них реальні життєві ситуації, хоча висновки за часту призводили до абсурду, або були нейтральними.

Друга тенденція – більш складна структура побудови логічних правил юридичного мислення. Вона виникає тоді, коли в основному філософи породили бажання багатьох людей жити по правилам в правовому порядку, бути зразками духовної культури. Але в результаті такого утопічного праворозуміння виникло питання, як за допомогою юридичних документів добитися балансу між ідеальною правовою культурою та

правових приписів. Другими словами існують не тільки перевтілені правові форми юридичних конструкцій, але й ідеальний правовий стан, і позитивна юриспруденція повинна до цього бути спрямована співіснуючи з іншими соціальними регуляторами. Природно-правове мислення містить елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що повинно бути, заперечуючи тим самим існуючий порядок речей. Зміна одного правопорядку іншим, як правило, мислиться й очікується людьми як встановлення деякого «раю», тобто ідеального гармонійного стану людства (вищої справедливості). І хоча в дійсності такого «раю» на землі встановити неможливо, людина не може про нього не мріяти. Однак це не просто мрії, а вираз сутності власне правової реальності, що має деонтологічний характер. Реальність природного права являє собою реальність людського імперативу досягнення «раю людяності», тобто ідеального гармонійного стану, заснованого на засадах вищої справедливості, як такої життєвої вимоги, що ставиться самому собі в процесі людського співіснування кожним, хто став людиною хоч якоюсь мірою [3, с. 31].

Подібний ідеологічний та методологічний дискурс тягне за собою особливу логіку юридичного мислення: базисом поведінки є широке правонаділення де передбачені можливі з нього виключення.

Людство вибудовує право (теоретичне та практичне) і офіційну юриспруденцію для того, щоб кожен раз не відволікатись на виясненні змісту загальновідомих феноменів, не думати про те, як діяти в загально відомих ситуаціях. Право є орієнтиром для зацікавлених осіб-учасників відносин яке допомагало би у виборі життєвих позицій. Право не змінює установлений природним способом стан справ, не встановлює нові закони природи, економіки, соціального життя та інше, але може придати їм офіційний статус і не більше.

Реальна юридична практика показала зовсім іншу картину: заборони і дозволяння їй не притаманні, але являються її генезисом тому, що заборони характеризують природну неможливість, або пагубність проступку, а дозволяння є дозволянням, його нетреба офіційно дозволяти. При цьому можливі загальнозобов'язальні та правонадаючі типи правового регулювання, а механізм пояснення закладається в зміні природних та придуманих парадигм: вияснення норм стихійного порядку речей, повна заміна його порядком управління, доведення до не вирішення в процесі пізнання природних процесів через механізми офіційної юриспруденції, визнання необхідними та достатніми технологічних карт організації управлінської діяльності, виражених в юридичних актах. Тобто, логіка юридичного мислення полягає не в тому, щоб знайти правила для формування не оспорюваних висновків, а в побудові таких процесуальних алгоритмів які дозволяють учасникам правового спілкування діяти безперерійно, оптимально та збалансовано в любых ситуаціях, в тому числі критичних [1, 2].

Отже, кожного разу, вишукувати схему для конкретного випадку, нерационально, але розробка типового набору технологічних карт, де буде оговорено, як вступати в правовідносини з складним юридичним складом, насиченим протиріччями, інтересами інших, привілеями, імунитетами, різними статусами, кваліфікацією дій і т.п., - одне із пріоритетних завдань логіки праворозуміння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Логіка для юристів: підручник / В.С. Бліхар, В.В. Левкулич, М.М. Олексюк, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо, О.І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 70-77.
2. Логіка юридична: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. С. 25-29.
3. Філософія права. Підручник / За редакцією доктора філософських наук, професора О. Г. Данильяна. Харків: «Право» 2009. 208 с.
4. Чечерський В.І. Праворозуміння як ключовий елемент в процесі дослідження прав людини четвертого покоління. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Вип. 55. Т.1. 2019. С. 101-105.

MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS

Executive Editor-in-Chief: PhD Oleh M. Vodiany

February 2025

ISSUE 2(72)

The results of scientific researches, errors or omissions are the authors' responsibility

Founder: "iScience" Sp. z o. o.,
NIP 5272815428

Subscribe to print 06/03/2025. Format 60×90/16.
Edition of 100 copies.
Printed by "iScience" Sp. z o. o.
Warsaw, Poland
08-444, str. Grzybowska, 87
info@sciencecentrum.eu, <https://sciencecentrum.eu>

ISBN 978-83-949403-3-1

